



**VOL 5, No 67 (67) (2021)**

**The scientific heritage**

(Budapest, Hungary)

The journal is registered and published in Hungary.

The journal publishes scientific studies, reports and reports about achievements in different scientific fields.

Journal is published in English, Hungarian, Polish, Russian, Ukrainian, German and French.

Articles are accepted each month.

Frequency: 24 issues per year.

Format - A4

**ISSN 9215 — 0365**

All articles are reviewed

Free access to the electronic version of journal

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal.

Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

**Chief editor:** Biro Krisztian

**Managing editor:** Khavash Bernat

- Gridchina Olga - Ph.D., Head of the Department of Industrial Management and Logistics (Moscow, Russian Federation)
- Singula Aleksandra - Professor, Department of Organization and Management at the University of Zagreb (Zagreb, Croatia)
- Bogdanov Dmitrij - Ph.D., candidate of pedagogical sciences, managing the laboratory (Kiev, Ukraine)
- Chukurov Valeriy - Doctor of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry of the Faculty of Physics, Mathematics and Natural Sciences (Minsk, Republic of Belarus)
- Torok Dezso - Doctor of Chemistry, professor, Head of the Department of Organic Chemistry (Budapest, Hungary)
- Filipiak Pawel - doctor of political sciences, pro-rector on a management by a property complex and to the public relations (Gdansk, Poland)
- Flater Karl - Doctor of legal sciences, managing the department of theory and history of the state and legal (Koln, Germany)
- Yakushev Vasilij - Candidate of engineering sciences, associate professor of department of higher mathematics (Moscow, Russian Federation)
- Bence Orban - Doctor of sociological sciences, professor of department of philosophy of religion and religious studies (Miskolc, Hungary)
- Feld Ella - Doctor of historical sciences, managing the department of historical informatics, scientific leader of Center of economic history historical faculty (Dresden, Germany)
- Owczarek Zbigniew - Doctor of philological sciences (Warsaw, Poland)
- Shashkov Oleg - Candidate of economic sciences, associate professor of department (St. Petersburg, Russian Federation)

«The scientific heritage»

Editorial board address: Budapest, Kossuth Lajos utca 84,1204

E-mail: [public@tsh-journal.com](mailto:public@tsh-journal.com)

Web: [www.tsh-journal.com](http://www.tsh-journal.com)

# CONTENT

## GEOGRAPHICAL SCIENCES

<i>Glukhareva V.</i> ZONING OF EAST PUNJAB .....	3
---	---

## HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL SCIENCES

<i>Voroshchuk O., Chorny V., Sokoliuk S.</i> PASTORAL CARE IN ARMED FORMATIONS, EXISTING ON THE TERRITORY OF UKRAINE UNTIL 1991 .....	6
<i>Bokov B.</i> FIGHTING ON HASAN IN 1938 .....	17
<i>Lapshakov G.</i> CONSTRUCTION OF JAPANESE NATIONAL IDENTITY DURING THE MEIJI PERIOD AND THE IMPERIAL RESCRIPT TO SOLDIERS AND SAILORS .....	19

## JURIDICAL SCIENCES

<i>Shpinev Iu.</i> INVESTMENT IN THE COAL INDUSTRY .....	22
<i>Zernov A., Voskresenskaya E.</i> THE IMPACT OF GLOBALIZATION AND INTEGRATION ON THE DEVELOPMENT OF THE ROMANO-GERMAN LEGAL FAMILY .....	26
<i>Kazanchian L.</i> FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF A JUDGE IN THE CONTEXT OF GUARANTEES OF THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY .....	29
<i>Litvinov V.</i> PROCEDURAL FEATURES OF APPLICATION OF PROMOTIONAL STANDARDS OF A SPECIAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE .....	34
<i>Rubtsova M.</i> THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN ENSURING TRANSPORT SECURITY .....	36
<i>Simonyan R., Konokhova N.</i> APPLICATION OF SECONDARY SEAMS IN SURGERY DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR. HISTORY OF THEIR DEVELOPMENT AND METHOD OF APPLICATION .....	41
<i>Subbotin I.</i> COMMON PROPERTY OF SPOUSES IN BUSINESS COMPANIES ON THE EXAMPLE OF A LIMITED LIABILITY COMPANY .....	43

## PHILOSOPHICAL SCIENCES

<i>Vedmediev M.</i> METAPHORISATION AS A MECHANISM FOR TRANSFERRING COGNITIVE EXPERIENCE .....	46
<i>Griffen L.</i> THE SOCIETY AS A SUPERORGANISM .....	51

## PSYCHOLOGICAL SCIENCES

<i>Bakhtina N., Kasyanenko A.</i> SATISFACTION IN VARIOUS SPHERES OF LIFE IN THE CONTEXT OF TEMPORARY CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF WOMEN RAISING CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER (ASD) .....	61
---	----

# GEOGRAPHICAL SCIENCES

## ZONING OF EAST PUNJAB

*Glukhareva V.*

*Russian Presidential Academy of National Economy  
and Public Administration, Moscow, Russia,  
student*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-3-5](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-3-5)

### Abstract

The article is devoted to the problem of zoning the territory of East Punjab, which is part of the Republic of India. The concept and essence of zoning, its classification, as well as specific criteria of the zoning process in relation to the state of Punjab are considered. Based on the materials of the study, conclusions are drawn about the optimal types of zoning in the territory of Punjab.

**Keywords:** Punjab state, zoning, homogeneous zoning, nodal zoning.

### Introduction.

The historical and geographical area of Punjab occupies a territory between the middle flow of the Indian River and the Northern Himalayas and is one of the most ancient centers not only Indian civilization, but also civilizations on the planet Earth as a whole. At the turn of the late Middle Ages and early New Time, Punjab became an integral part of the Empire of the Great Mughal, and in 1765, as a result of the most powerful national liberation movement, gained independence as an independent state of Sikhs [1]. The two Anglo-Sikh wars 1845-1846 and 1848-1849 led to submission of the Punjab of the East India Company and transform into the British colony [2, 99-100]. In 1947, under the division of the British Colony of India into two independent countries – India and Pakistan – Punjab was also divided into two parts by religious sign: Western, Muslim Punjab, departed to Pakistan, and East, Sikh-Hindu, remained as part of the newly formed Republic India.

State Punjab is located in the North-West of the Republic of India and covers the territory of a total area of 50362 km<sup>2</sup>, which in terms of adopted in India a system of measures is 19445 square miles. The very name of the state comes from Persian "Penj" (Pyanj) – "Five" and "ab" – "Water, River", that is, literally translates as a five-lane. It occupies the northern part of the Indo-Ganga Plain. In the West, Punjab borders with a foreign state, and with the province of Pakistan, which has a similar name and in addition to 1947, the united historical territory of Punjab, which was at that time the British colony [3].

### Materials and methods.

In this study, we used the method of zoning the territory. Under the zoning in modern science it means dividing any territory to sites, internal microregions, for homogeneous signs. It should be borne in mind that several parallel zoning procedures that do not intersect with each other can be carried out on the same territory. As an example, a division of economic regions, the zones of a confessional influence (distribution of one or another religion), administrative-territorial parts (provinces, distributes, states), areas of primary minerals, etc.

Zoning is carried out with specific purposes, assumed to solve the problem of effective management of the region in one or another sphere of life of society: an

economic, political, social, spiritual, legal. It is also possible to allocate the area on the set of signs. Two main types of zoning differ: homogeneous and nodal, and homogeneous zoning, in turn, is divided into two subspecies, single-zoned and multi-receiving.

Uniform zoning is aimed at the search for the same signs of districts. Identical objects can be synchronized using two opposite ways: association or, on the contrary, division, for which theoretical methods of cognition are applied – respectively inductive and deductive.

The combination of ionized objects similar to one or more features provides the ability to allocate synthetic areas. This type of zoning is applicable in the study of geographical manifolds are quite small in its area of territories. Such a zoning begins with a sample of criteria by which the allocation, distinction and comparison of the districts will be selected. A larger process is the allocation of analytical districts, which is carried out in extensive territories, when the existence of a region in certain boundaries is perceived as an axiomatic judgment. Here, the scientific task of the researcher is to choose optimal signs that are most fully characterizing the distinction of the region and its further division.

Considering the nodal zoning to which the synonymic term "functional" is also applied, it should be emphasized that it implies the allocation of areas in terms of the intensity of internal socio-economic ties. This type of zoning is aimed at identifying the sphere of influence of cities, an industrial base, which includes various types of enterprises, as well as transport hubs. The principle of zoning is the allocation of a nodal area having a nucleus, within which all the necessary indicators are most pronounced. Around the kernel is distinguished near and far peripherals. Accordingly, the intensity of the base indicator falls as it moves from the nucleus to the borders of the distance periphery. The boundaries themselves are delineated by radially by points where the minimum values of the elected indicators are recorded. This means that the very formal boundaries during the occurring of functional areas does not have much importance.

### Research results and discussion.

The only official zoning of the territory of Punjab, reflected in political maps, is the division into 22 districts on the administrative and territorial indicator. At the same time, the zoning was carried out in such a way

that none of the districts had a significant advantage over other areas and the number of population, that is, the principle of uniformity of the distribution of the territory is observed. The difference between the population in the population in amplitude from 500,000 to 3,000,000 people for India is insignificant, taking into account the total population of the Federation, which is more than a billion citizens.

The identified procedure for allocating districts within the state according to the administrative and territorial indicator in its own appearance is an example of homogeneous single-zoning zoning. However, in the framework of administrative and territorial division, municipalities should also be taken into account, namely the largest city cities. According to the data obtained by the researcher of urbanization processes in India L.S. Parshina, in the state of Punjab, the share of the urban population is 33.9% [4, 114], which objectively allows you to allocate large cities like independent entities, but already with the use of nodal zoning. To allocate the largest cities and the agglomerations formed by them, we will use the official website of state statistics of the Republic of India [5].

Currently, several largest cities can be distinguished on the territory of Eastern Punjab, which focused the bulk of the city's city population. It should be especially noted that it is impossible to include the state capital, the city of Chandigarh, who is administratively not part of the state, and forms a separate allied territory. Consider the specified cities in more detail. After conducting a nodal zoning procedure, we revealed the six largest urban districts, which include: Ludhiana, Amritsar, Jalandhar, Patila, Bhatypt and Pathankot.

Ludhiana covers an area of 310 km<sup>2</sup>, is the largest economic (industrial) center of Punjab, the population is more than 3,488,000 people. The city prevails the male population (1000 to 825 relative to female). The core of the municipality is a city center, which is divided into an old and new city. Since the city is located in the former River Sutling River (Currently, the river bed has shifted 13 km from the city), the city blocks are sharply lowered relative to the sea level in the north and west. A specific feature of Ludhian zoning is a high concentration of industrial production.

Amritsar, founded in 1577 Guru Rum Das, also has a pronounced specific characteristic of zoning – this is the sacred city of Sikh religion, comparable, in essence, with Mecca for Muslims. The toponym is based on the name of the reservoir, in the center of which is located the famous Golden Temple of Sikhs. The population of the city is more than 1,84,000 people, and the male population also prevails over the feminine (55% to 45%, respectively). The sacred status of the city imposed a mark on the level of literacy of the population in it – about 78%, which is a very high indicator for India as a whole, and is in the meaning of the limit indicators in the region in particular.

The city of Jalandhar is characterized by a number of specific signs that should be considered when zoning. First, from 1947 to 1953 performed the metropolitan function, after which the state capital was transferred to Chandigarh; Secondly, the city is located exactly on the ancient large wheeled path, stretching from

East to West from Bangladesh to Kabul; Thirdly, unlike the two previous cities, the language picture and the ratio of religions are somewhat different: in Linguistic terms, English successfully competes with Punjabi, and in a confessional plan of 54.6% of the population professes Hinduism, and only 45.4% - Sikhism (With a total population of more than 874,000 people), which is not typical for the state that has become the focus of Sikh religious and cultural traditionalism.

The city of Patila also has a number of features, among which the location in the East East and the execution of metropolitan functions from 1948 to 1956 should be called. The population of the city is currently over 445,000 people, the share of men is also higher than the share of women (54% and 46%, respectively), extremely high and the level of literacy of the population is within 77%.

The city of Bhatypta with a population of over 286,000 is located in the south of Punjab and is one of the hottest points of state, where the summer air temperature reaches an average of up to 48 degrees Celsius. Despite the relatively small population, the city is the most important industrial center of the petrochemical industry, a key railway assembly, the center of concentration of agricultural land of citrus. In addition, the feature of the city is its status of the state educational center, since since 2009, the Central University of Punjab has been located in Bhatypt.

Finally, Pathankot is located in the north of the state, surrounded by mountain ranges (shivalik - to the east and south of the city, Himalayas - to the north) and two rivers, Ravi and Chakki. The location of the city determined the main directions of the economic activity of its inhabitants - the stone industry and wood trade. The population of the city is over 160,000 people, with the traditional predominance of the male population (55% and 45%, respectively), but the level of literacy of the population is 87%, that is, not only almost 90% of the city's men, but also 83% of women, What is an atypical picture for the republic as a whole. Different city and multilingualism: besides Punjabi, the inhabitants are freely spoken by Hindi, Urdu and a rarely Dogri language.

#### **Conclusion.**

Thus, at the zoning of Indian Punjab, the most important indicators are the administrative and territorial division and identification of urban districts that provide economic, political and cultural influence on nearby territories. Other indicators of zoning can be economic areas (including zones to concentrate industry and various types of agriculture), places of accumulation of religious, cultural and historical monuments, climatic conditions (mountain areas, river pools, deserted and arid lands). More complex on the map is the allocation of religious signs, since Sikh and Hindus live in the state of compactly, with the inclusions of minor Muslims, Christians and Buddhists; It is also difficult to mapping language zoning, because in the same localities, along with carriers of the main language (Pujabi), Hindi and Urdu carriers live. In the demographic plan, approximately similar ratio of women and men, 45% by 55%, is considered, which is typical of all settlements of Eastern Punjab.

**References**

1. Семенова Н.И. Государство сикхов: очерки социальной и политической истории Пенджаба с середины XVIII до середины XIX в. / Акад. наук СССР. Ин-т востоковедения. – М.: Изд-во вост. лит., 1958. – 177 с.
2. Narang K. S., Saxena P. S., History of the Punjab (1526-1849), Delhi – Ambala, 1953, pp. 99-100.
3. Кей Дж. Индия: 5000 лет истории: [перевод с английского Игоря Летберга]. – М.: КоЛибри: Азбука-Аттикус, 2019. – 718 с.
4. Паршина Л.С. Особенности урбанизации зарегистрированных каст в Индии // Проблемы современной науки и образования. – 2017. – №12 (94). – С. 113-116. – С. 114.
5. Census of India: Office of the Registrar General & Census Comissioner. URL: <http://www.censusindia.gov.in/>.

# HISTORICAL AND ARCHEOLOGICAL SCIENCES

## ДУШПАСТИРСЬКА ОПІКА В ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ, ЯКІ ІСНУВАЛИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ДО 1991 РОКУ

**Ворощук О.М.,**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-4722>

*ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення  
діяльності військ(сил),  
Національний університет оборони України  
імені Івана Черняхівського,  
м. Київ, Україна*

**Чорний В.С.,**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0342-1188>

*доктор філософських наук, професор,  
начальник кафедри морально-психологічного забезпечення  
діяльності військ(сил),  
Національний університет оборони України  
імені Івана Черняхівського,  
м. Київ, Україна*

**Соколюк С.М.**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3182-8073>

*кандидат історичних наук,  
доцент, доцент кафедри Військово-Морських Сил,  
Національний університет оборони України  
імені Івана Черняхівського,  
м. Київ, Україна*

## PASTORAL CARE IN ARMED FORMATIONS, EXISTING ON THE TERRITORY OF UKRAINE UNTIL 1991

**Voroshchuk O.,**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-4722>

*PhD student of Moral and Psychological Support  
of Troops (Forces) Activity Department,  
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi,  
Kyiv, Ukraine*

**Chornyi V.,**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0342-1188>

*Doctor of philosophical sciences, Professor,  
Head of Moral and Psychological Support  
of Troops (Forces) Activity Department,  
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi,  
Kyiv, Ukraine*

**Sokoliuk S.**

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5091-4722>

*Candidate of historical sciences, associate professor,  
Associate professor of Navy Department,  
National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi,  
Kyiv, Ukraine*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-6-16](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-6-16)

### Анотація

У статті розглянуто, проаналізовано та узагальнено історичний досвід задоволення релігійних потреб особового складу збройних формувань, які існували на теренах сучасної України до 1991 р., а також практику організації та функціонування служби військових священників, які здійснювали душпастирську опіку в них з метою удосконалення діяльності служби військового духовенства (капеланської служби) в Збройних Силах України.

### Abstract

The article considers, analyzes and summarizes the historical experience of meeting the religious needs of personnel of armed formations that existed in modern Ukraine until 1991, as well as the practice of organizing and

functioning of military priests who performed pastoral care to improve the military clergy (chaplaincy service) in the Armed Forces of Ukraine.

**Ключові слова:** військове духовенство, Збройні Сили України, капеланська служба, морально-психологічне забезпечення, релігія.

**Keywords:** military clergy, the Armed Forces of Ukraine, chaplaincy, moral and psychological support, religion.

Більшість держав світу мають значний досвід військово-релігійних відносин в інтересах підтримання обороноздатності країни. Проте, необгрунтоване копіювання та автоматичне перенесення світового досвіду на українську площину без урахування традицій минулого не дасть позитивного результату для Збройних Сил України (далі – ЗС України) під час розбудови та зміцнення інституту військового духовенства (капеланства). Для того, щоб не допустити помилок у цій важливій справі, необхідно переосмислити багатий історичний досвід взаємин між військовослужбовцями та Церквою, накопичений у минулому [1, с. 46].

Відповідно до законодавства України та з метою повноцінної душпастирської опіки особового складу ЗС України, а також організації діяльності військових священників (капеланів), у 2016 році Міністерство оборони України (далі – МО України) впровадило службу військового духовенства (капеланську службу) [2]. Зазначене спонукає до подальшого дослідження та вивчення історичного досвіду задоволення релігійних потреб військовослужбовців українського війська, а також історичного досвіду організації та функціонування служби військових священників (капеланів) в збройних формуваннях, які існували на теренах сучасної України, з метою подальшого його впровадження у діяльність служби військового духовенства (капеланської служби) сучасних ЗС України.

За роки незалежності України науковці активно вивчали історичний досвід задоволення духовних потреб військовослужбовців українських національних збройних формувань, зокрема питання впровадження та функціонування інституту військового капеланства вивчали та досліджували такі науковці, як Д. Забзалюк, С. Здіорук, В. Єленський, С. Лисенко, В. Чорний [3, с.218–226], В. Яремчук, фахівці МО України: В. Діброва, П. Костюк, Р. Коханчук, В. Мараєва, О. Мельник, П. Слюсаренко, В. Топальський та інші. Утім, єдиного комплексного дослідження з цієї проблематики в Україні досюгодні не проводилося.

Відтак, метою дослідження є вивчення історичного досвіду організації та функціонування служби військових священників (капеланів) у збройних формуваннях, які існували на теренах сучасної України до 1991 р. з метою його врахування та подальшого впровадження у діяльність служби військового духовенства (капеланської служби) ЗС України на сучасному етапі розвитку.

#### ***Задоволення духовних потреб у давньоруському війську***

Однозначних історичних даних про те, коли з'явилися перші духівники в українському війську немає, але відомо, що християни були ще у військо-

вих формуваннях княжих часів. Так, за деякими відомостями, одними із перших у Київській державі християнство прийняли воїни дружини князя Аскольда під час першого походу на Візантію [41, с.75]. Хроністи свідчать, що після невдалого походу на Балкани проти Візантії (971 р.) усі християни і пресвітери, які перебували у війську, були звинувачені у зраді і зазнали мученицької смерті [4, с.25].

У 955 р. в Царгороді охрестилася княгиня Ольга [5, с.16, 266, 267]. Слід зазначити, що в Києві за часів князя Ігоря та княгині Ольги серед воїнів того часу було чимало християн і вже діяли Церкви. Так, дружинники князя Ігоря склали присягу щодо виконання умов договору між Руссю та Візантією в храмі пророка Іллі, що на Подолі у Києві. Проте на Русі у цей час ще панували язичницькі вірування [6].

Офіційне хрещення Русі відбулося у 988 р. у Києві, коли князь Володимир наказав поскидати у Дніпро ідолів та у визначений день вийти усім до річки Почайна, що впадала в Дніпро. Люди заходили у воду, а священники, які прибули з Корсуня та Царгорода, читали відповідні молитви [7, с.126]. Звичайно, справа не виглядала так ідилічно. До того ж існують гіпотези, згідно з якими зв'язки Русі та християнства є значно давнішими. Наведені вище відомості свідчать про те, що першим хрестився Аскольд [5, с.52, 263, 264], а Володимир – другим [8, с.69].

Започаткована у Візантійській імперії і продовжена на Русі традиція опіки священників над воїнами-християнами, отримала новий розвиток у часи княжої доби. Духовенство здійснювало душпастирське служіння у війську і тим самим сприяло збереженню християнської віри, піднесенню військової та загальної культури. На нашу думку, саме з тих часів і розпочалася співпраця держави та Церкви з питань душпастирської опіки військовиків [9, с.36; 10, с.48].

Після поширення християнської віри на Руських землях, дружини йшли у бій з благословення Церкви. Для князів і війська віра мала велике значення, вселяючи в них упевненість у звиягту та правоту своєї справи. Під час збройної боротьби з печенігами, торками та половцями не обходилося без Божої допомоги і заступництва. Так, князь Володимир Великий, потрапивши у безвихідь під час набігу печенігів, просив Божої допомоги і після перемоги збудував на полі бою Церкву [6; 11, с.5, 6]. Також відомо, що Церква святої Софії постала на тому місці, де князь Ярослав у 1036 р., привівши варягів та новгородців, здобув важку перемогу над печенігами [11, с.4].

Під час підготовки до бою набожні вояки обов'язково молилися і просили небесного заступ-

ництва Пресвятої Богородиці та усіх святих. В Іпатіївському літописі зазначається, що перед зустріччю з половцями 1103 р. князі і воїни зверталися до Бога та обітницю подавали Богу і Пречистій Діві Марії, зокрема одні давали пожертви на храм, інші милостиню для бідних тощо Під час походу на половців у 1111 р. духовенство було разом з князівським військом на полі бою і відіграло неабияку роль у вирішальний момент бойовища, зокрема, князь Володимир поставив попереду війська священників, які співали тропарі, кондаки Чесного Хреста та канон святої Богородиці, що підіймало дух війська та сприяло перемозі над ворогом [12, с.63]. Ймовірно, що саме з цього часу бере свій початок душпастирська опіка у збройних формуваннях на наших землях.

Як зазначається у Лаврентіївському літописі, перед битвою під Перемишлем у 1152 р. князь Ізяслав Мстиславович під час промови до війська наголошував на мужності вояків та обов'язково згадував Бога і покладав великі надії на Божу милість у досягненні перемоги [13, с.31; 10, с.49]. Це засвідчує, що у тогочасному війську панував дух мужності і сильної віри в Божу допомогу.

Також церква допомагала князям “совокупити вої, дружину”, тобто проводити мобілізацію війська. У 1147 р. князь Ізяслав Мстиславович наказав “скликати киян, і зібралися чоловіки різного віку у дворі святої Софії” [12, с.63].

У разі необхідності повідомляли населення про похід, давали знак трубами, а деколи вдаряли у церковні дзвони. Літописці часто розпочинали свої розповіді про походи князів на степових кочівників такими словами: “Це Бог уклав у серце князя...” [12, с.67; 13, с.34]. З благословення духовенства Руське військо йшло до бою під святими знаменами та захистом чудотворних ікон. Відомі розповіді про чудотворні ікони, що супроводжували руські війська у походах. У 1170 р. у битві новгородців із суздальцями прославилася Новгородська ікона Знамення Божої Матері [14]. Вочевидь, священник супроводжував чудотворну або шановану ікону, щоб служити при ній молебні для дружини.

Здобувши перемогу над ворогом, руські воїни не забували вознести хвалу Господу за його допомогу та заступництво. Нерідко після цього складалися пісні на честь переможців, а в храмах духовенство служило подячні Богу служби. Воїнів, які гинули під час бою, ховали з великою шаную і почесністю. По усій Русі на братських могилах будувалися дерев'яні Церкви, а згодом й монастирі. З часом князів, які загинули у боях, почали ховати у храмах. У пам'ять про бойовища служили панахиди за загиблими, що стало традицією та однією з важливих форм патріотичного виховання майбутніх поколінь [6; 11, с.6; 10, с.49, 50].

Відтак, співпраця служителів віри та воїнів формувалася ще з перших віків поширення християнства на Русі. З часом вона зміцніла і набирала конкретних форм. Не можна собі уявити війська у давньоруський період без проведення Божої служби, духовного спілкування з представниками Церкви,

освячення священниками воїнів, військових атрибутів, без Божого благословення на ратні подвиги тощо. Усі ці заходи підтримували високий бойовий дух давньоруського війська.

#### *Досвід душпастирської опіки за часів козаччини*

Козацький період історії України багатий не лише на факти тісної співпраці Церкви і козацького війська. Козацтво спочатку не було одноманітним як за своїм соціальним статусом, так і релігійною належністю.

Мовлячи про особливості українського козацтва, британський дослідник Арнольд Дж. Тойнбі відзначав: “Козаки представляли собою наполовину чернецьке військо братство на зразок вікінгів, спартанського братства чи лицарського ордену хрестоносців” [15, с.232].

На початковому етапі розвитку козацтва його конфесійний склад був доволі різноманітним: крім православних, значну частину становили католики, протестанти, а також мусульмани [16, с.179]. Православний ухил військово-церковних відносин у початковий період історії козацтва не був достатньо забарвленим. У 1620 р. Петро Сагайдачний записав усе козацьке військо до православного Київського братства, але у війську залишилася певна частина католиків. Відомий дослідник українського козацтва Д. Яворницький згадує, що лише у 1632 р. на загальній військовій раді низові козаки вирішили видалити усіх католиків зі свого середовища. При цьому жодного насильства не було застосовано [17, с.264; 18, с.21].

Ті, хто прибував на Січ після 1632 р., повинні були сповідувати православну віру, знати Символи віри і молитву Господню та присягнути у Церкві перед престолом Божим [19, с.76, 77]. Якщо прибулий був “католиком чи лютеранином, то повинен був прийняти православ'я; якщо був жидом чи магометанином, то зобов'язаний був хреститися урочисто в “греко-руську” віру” [19, с.77]. Історик А. Скальковський, зокрема, описує процедуру прийняття євреїв до козацьких куренів: спочатку священники на Січі вихрещували євреїв у православну віру і лише після цього вони могли проходити службу у визначених куренях [19, с.261].

Історія запорозької Церкви починається з 1576 р., коли поблизу м. Стара Самара козак звернули увагу на віковий дубовий ліс, що знаходився вище від міста. Неповдалі, на великому острові між річкою Самарою та її рукавом – річкою Самарчиком, козаки звели першу невелику дерев'яну церкву в ім'я Св. Миколая з дзвіницею, забезпечили її усім необхідним церковним начинням, а для проведення служб із Києва запросили ієромонахів. При церкві було засновано школу та шпиталь. У 1602 р. на основі церкви було засновано Самарський Пустельно-Миколаївський монастир, статут та богослужіння якого були влаштовані на зразок знаменитого Афонського монастиря, що знаходився в Греції [20, с.547].

Пізніше, усюди, де розташовувалася Січ, будували храми на честь Покрови Пресвятої Богородиці, свято якої (14 жовтня) вважалося Днем Запо-



розького війська. Храм, який розташовувався на території Січі, традиційно вважався головним на усій території Запорозжя, а головний священник цієї січової церкви був керівником запорозького духовенства за територіальними ознаками [18, с.25].

Вочевидь, духовну опіку війська у походах забезпечували священники, які раніше були козаками. Вони ділили з військом усі негаразди похідного життя, втрати, і, що найголовніше, не були тягарем для нього. Під час бойових дій використовувалися похідні каплиці-намети, які виготовлялися з грубого полотна. Вони встановлювалися у місцях дислокування козацьких загонів, поблизу вартових постів або польової варті та обслуговувалися польовими духівниками [21, с.213]. Запорожці возили їх із собою у походи, встановлювали поблизу сторожових постів – “бекетів” [20, с.562, 563]. У Кам’янській та Олешківській Січах, як зазначає Д. Яворницький, у запорозьких козаків були не постійні, а тимчасові похідні церкви [17, с.137]. В Олешківській Січі, як свідчить С. Мишецький, була похідна, тобто полотняна чи дерев’яна з полотняним іконостасом церква [22, с.25]. Необхідно зазначити, що за роки існування запорозького козацтва, з його ініціативи було збудовано близько 60 Церков, не рахуючи каплиць та скитів [20, с.553].

Підготовкою духовенства для Запорозької Січі займався Київський Межигірський монастир (Межигірський Спас), з якого щороку присилали двох ієромонахів, диякона та одного чи двох уставників до січової Церкви (окрім них, у січовій Церкві були й паламарі). Усі духовні особи, прислані з Межигірського монастиря до Січі, крім ченців, відряджених до Самарського монастиря, могли залишатися, як і світська старшина, на своїх посадах лише протягом року [17, с.218–221].

Парафії отримувалися лише після відповідного рішення начальника січових церков і висвяти Київським митрополитом з наданням архіпастирської грамоти. Залишеним на рік священникам надавалася, згідно з рішенням січової старшини, рівна кількість куренів по 200–700 козаків у кожному, що фактично утворювали парафію, в якій потрібно було сповідати, причащати, відспівувати – загалом керувати релігійним життям парафіян [23].

Духовенство не мало права втручатися до будь-яких світських справ, за винятком заступництва за злочинців та присутності при покаранні у Церкві, коли хтось із козаків вчинить незначне правопорушення. Перед призначенням до парафіяльної Церкви духовенство спочатку з’являлося до начальника запорозьких Церков, потім складало присягу на вірність Кошеві і лише після цього отримувало певні парафії та паству [17, с.218, 219].

Церковні Богослужіння здійснювалися щодня, обов’язково за чернечим канонам, тобто вранці та ввечері. Після сніданку усі козаки йшли на ранкову службу, а надвечір дзвонами січової Церкви Святої Покрови козаків закликали на вечірню молитву, після якої йшли до куренів вечеряти [24, с.100]. Крім повсякденних служб, у Церкві служили соборні панахиди та сорокоусти за померлими воїнами [25, с.280–287].

Перед споживанням їжі запорожці одного куреня ставали в ряд один біля одного, хрестилися на ікони, читали молитву про насущний хліб і потім вже сідали на лавки. Курінному завжди надавали місце у передньому ряду під іконами [17, с.244]. Проте, значна частина запорожців, за винятком військової старшини і поважних чоловіків похилого віку, вважала за можливе пропускати служби в Церкві, а священники на Запорожжі крізь пальці дивилися на те, що козаки з причини пияцтва не відвідували Церкву [17, с.9].

У Церкві запорожці ставали відповідно до чинів: прості козаки стояли посеред Церкви шеренгами, старшина та кілька літніх козаків перебували в окремому місці – бокусні (стасидії), різьбленій з дерева і пофарбованій у зелений колір. Вони стояли з обох боків біля стіни, що розділяла Церкву на дві половини. Коли читалося Євангеліє, усі козаки випростовувалися і до половини витягали з піхов шаблі. Це був своєрідний знак їхньої готовності до захисту православної віри силою зброї [10, с.57].

Вимоги до священників, які перебували при козацьких загонах і на Січі, були простими, але принциповими: присяга на вірність Запорозькому Кошу, безшлюбність, начитаність у слові Божому, красномовність, голосистість, особливо для дияконів, а також тверезість. Сам начальник запорозьких Церков повинен був кожної неділі і на свята виголошувати проповіді, неодмінно напам’ять, українською мовою; тих, хто не відповідав цим вимогам, запорозькі козаки відразу виряджали з Січі, а хто задовольняв – залишали у себе, виявляючи до них велику повагу [17, с.220, 221].

Крім іншого, Церква займалася й патріотичним вихованням. Пропагувалися героїчні вчинки, оспівувалися видатні козаки та гетьмани. Навіть на іконах цього періоду зображувалися постаті гетьманів, старшин, козаків, фундаторів Церков, а також риси українського побуту.

Для військового товариства січова церква відігравала не лише роль головного храму, де вони мали змогу задовольняти свої духовні потреби. Біля Покровської церкви відбувалися козацькі ради, зустрічалися поважні гості, зачитувалися важливі повідомлення. Недарма Церква розташовувалася посеред Січі і ніби освячувала ті заходи, що відбувалися на майдані біля неї. За існуючою традицією, багато заходів, які розпочинались на майдані, зокрема, обрання старшини і почесна зустріч осіб, мали продовження у самій Покровській церкві [26, с.81].

На Січі до дружби між товаришами ставилися дуже серйозно. Для того, щоб вона мала законну силу, побратими йшли до Церкви і, у присутності священника, давали “завіщальне слово”. Після цього побратими робили власною рукою позначки на “завіщальному слові”, слухали молитву, дарували один одному хрестики та ікони, тричі цілувалися і виходили з Церкви, як рідні брати [17, с.242, 243].

Храм також служив і місцем, де в деяких випадках козаки мали нести покарання за порушення за-

конів. Зокрема, “словесне катування” в Покровській Церкві приймали особи, які викрадали худобу у татар. Для отримання прощення від Кошу цим заporожцям було достатньо присягнути в січовій Церкві, що вони не повторять таких вчинків [26, с.118].

Запорозькі козаки двічі на рік пішки вирушали у паломництво, щоб вклонитися святим місцям у Самарському, Мотронинському, Києво-Печерському, Межигірському, Моженському, Лебединському монастирях. Перше таке прочанство здійснювалося наприкінці зими (на Масляну), друге – у вересні – жовтні, коли в зимівниках закінчувалися роботи зі збору врожаю та промисловий сезон [20, с.540].

Кошовий поєднував у своїх руках не лише військову, адміністративну, судову, але й духовну владу. Він вважався верховним начальником запорозького духовенства. Кошовий отаман приймав і визначав духовних осіб з Києва до січової і паланочних Церков, залишав чи повертав їх назад, зважаючи на поведінку та здібності кожного, враховуючи думку козацтва [17, с.173].

Відтак, Кошу вдалося довести свою фактичну зверхність у питаннях управління церковною справою на Січі. До самого останнього моменту існування Вольностей Війська Запорозького не лише начальник січових Церков, але й усе духовенство цієї території продовжувало перебувати в більшій залежності від козаків, ніж від центральної духовної влади.

Козацький інститут священників був незалежною структурою, але російським царатом це оцінювалося вкрай негативно. Тому, у 1760 р. на Запорізьку Січ був надісланий імператорський указ стосовно підпорядкування козацьких капеланів обер-священнику російської армії. Проте, запорозькі козаки вважали своїх духівників залежними тільки від власного Коша, а не від російського керівництва. Ця незалежницька тенденція проявилася яскраво у 1769 р. під час російсько-турецької війни, коли козаки, проігнорувавши наказ фельдмаршала графа П. Румянцева, відмовилися підпорядкувати своїх капеланів обер-священнику усєї діючої армії [23].

Водночас, існує думка, що в козацьких реєстрових полках релігійна підтримка здійснювалася місцевими священниками, оскільки в кожному полковому місті та населених пунктах, де розташовувалися козацькі полки і сотні, завжди були Церкви.

Як відомо, військові священники у козацьких полках називалися військовими капеланами. Так, зокрема 15 березня 1731 р. гетьман Данило Апостол призначив священника глухівської церкви Мойсея Богаєвського “військовим капеляном” козацького полку. Гетьман особистим універсалом призначив військового капелана до Ніжинського козацького полку. До цього Мойсей Богаєвський був священником глухівської Церкви, тобто був можливим перехід зі звичайних священників до військових капеланів [27, с.66].

Усі гетьмани славного Війська Запорозького, передусім І. Мазепа, були фундаторами монастирів, немало коштів витрачали на їхню розбудову. Серед

цих монастирів Гадяцький, Густинський, Мгарський, Рихловський та деякі інші. Звичайно, засновуючи монастирі, церкви, будуючи адміністративні приміщення, козацька старшина дбала передусім про свої особисті або станові інтереси. Навіть церковні ікони замовляли із власними зображеннями [24, с.263].

Відтак, історія козацького періоду багата на факти тісної співпраці Церкви та війська. Православ'я суттєво вплинуло на козацтво як на військову формацію. Тісні взаємозв'язки Православної Церкви та Січового козацького війська склалися лише з початку XVII ст. за гетьмана П. Сагайдачного. Діяльність духовенства не обмежувалася лише релігійними межами, мова йшла про військово-патріотичне виховання, де релігія розглядалася як важливий важіль такого виховання.

Основна робота з релігійного навчання і виховання військовиків проводилася січовими, місцевими та полковими священниками. Існувала система добору, призначення і підготовки духовенства на посади. Структура військового духовенства, існуючі форми і методи його діяльності дозволяли успішно проводити у козацькому війську роботу з релігійного виховання, а за необхідності – оперативно впливати на морально-психологічний стан військ, зміцнювати їхню відданість та бажання до звитяги. Фактично до половини XVIII ст. в Україні існувало власне військово-духовенство [18, с.34].

Проте, після 1721 р., коли Петро I скасував патріархію, Українська Церква перетворилася на звичайну частину Російської православної церкви, яка, у свою чергу, стала додатком державної бюрократії. Царський уряд покладав на священників навіть обов'язок використовувати таємницю сповіді з метою поліцейського стеження та деякі інші поліцейські функції [27, с.324].

Знищивши Запорозьку Січ, царат ліквідував й інститут січового українського духовенства. З остаточним підпорядкуванням українських земель Російській імперії та функціонуванням українського життя як складової цієї імперії, душпастирська опіка військовиків відбувалася на зразок Збройних сил Російської імперії.

### ***Військові капелани в армії Австро-Угорської імперії***

Західноукраїнські землі наприкінці XVIII ст. належали до Австрійської монархії, а з другої половини XIX ст. увійшли до складу Австро-Угорщини. Так, в Австро-Угорській армії офіційно були дозволені три релігії (християнська, іудейська та іслам) і чотири християнські конфесії (римо-католицька, греко-католицька, православна, протестантська). Для них існував інститут військового капеланства. До обов'язків капелана цісарської армії у мирний час належало: об'їзд закріпленого району з відправою богослужінь у неділі і свята, відправлення богослужінь в династичні дні, прийняття присяги новобранцями, сповідання і причащення військовослужбовців, особливо у Великий піст.

Рік “весни народів” в Австро-Угорській імперії дав можливість українському народові розвиватися, прагнучи до покращення своєї майбутньої

долі, а також задоволення своїх прав. Одним з них було задоволення релігійних потреб українців, які служили в Цісарській армії, чого досі не було.

У травні 1848 р. у Львові виникає перша українська політична організація – “Головна руська рада”. Переважну більшість ради становили греко-католицькі священники, які вимагали від Відня утворення української історичної області – Галичини – із залученням до краю північної Буковини та Закарпаття. Під час бурхливого поширення національного руху розгортається формування національних військових частин.

У цьому ж році австрійський цісар Фердинанд видає указ про формування територіальних воєнізованих формувань під назвою “Національна гвардія Австро-Угорщини”, якою опікувалося місцеве українське духовенство.

Пізніше, у 1869 р., в Австро-Угорщині був запроваджений загальний військовий обов’язок для усіх громадян імперії. Тоді в багатьох піхотних полках, полках крайової оборони українці становили 50–80% особового складу. Підрозділи включали посади постійних українських військових капеланів, які повинні були задовольняти духовні потреби воїнів греко-католиків як у мирний, так і військовий час. Усього нараховувалося 17 штатних посад військових капеланів. Капеланів називали “фельдкуратами”, вони носили військовий однострій з хрестом, але без офіцерських знаків розрізнення, при цьому мали ранг “капітана” або “майора”, якщо ставали деканами. У службових питаннях вони підпорядковувалися католицькому військово-польовому єпископу, а з питань канонічно-обрядових – своєму місцевому єпископу [18, с.44–46].

Польовий римо-католицький єпископ був представником Церкви при імперському Міністерстві військових справ. Структура капеланства в армійських частинах відповідала загальному адміністративному поділові Церкви: єпархія – деканати – парафія [27, с.329–331; 18, с.46].

У мирний час на посади капеланів Збройних сил Австро-Угорщини призначалися молоді або одводилі українські греко-католицькі священники за конкурсом [28].

Коли ж розпочалася Перша світова війна, на польових військових духівників добровільно не зголошувалися, і тому були призвані ті священники, що належали до військового резерву. Тоді ж було призвано на посади військових капеланів декілька десятків українських священників, яких відрядили до військових частин, де служили українці.

Певну частину священників пізніше призвали для обслуговування поранених у шпиталях, у резерв кадрів, які приходили на місця тих військових капеланів, що потрапили до полону, гинули чи не могли виконувати свої обов’язки за станом здоров’я. За час Першої світової війни польовими духівниками в австрійській армії стали більше сотні українських священників [27, с.332].

З початком Першої світової війни у складі дивізій Австро-Угорської армії було чимало українсь-

ких полків, укомплектованих військовими капеланами греко-католицької церкви, до обов’язків яких входило: відправлення богослужінь у місцях постійної та тимчасової дислокації частин, сповідь стрільців маршових куренів і сотень перед боями та важкопоранених вояків, опікування хворими і пораненими у фронтових полкових лазаретах, культурно-освітня діяльність, зокрема опіка фронтовими читальнями “Зольдатенгейм”, організація поховань, відправа панахид. Під час бойових дій полкові фельдкурати перебували безпосередньо в частинах і ділили долю з бійцями, чимало з них потрапили до російського полону [18, с.46].

Таким чином, на відміну від фельдкуратів австрійських полків, які виконували виключно релігійні функції, українські військові капелани мали набагато ширший обсяг завдань. Окрім релігійних функцій, українські духівники вважав своїм обов’язком проводити ідейно-виховну та культурно-просвітницьку роботу, вести бесіди зі стрільцями на різноманітні теми фронтового життя тощо.

#### ***Військові духівники в лавах Української Галицької армії***

Із початком українсько-польської війни 1918–1919 рр. до лав Української Галицької армії (далі – УГА) прийшли добровільно або були запрошені командуванням десятки священників, які й стали першими польовими духівниками. Чимало інших священників добровільно обслуговували дислоковані у їхніх місцевостях фронтові частини та армійські структури тилу [29, с.86].

Під час розгортання військового будівництва утворюється чітка структура служби польового духівництва УГА. 1 січня 1919 р. Державним секретаріатом військових справ (далі – ДСВС) у спеціальному наказі керівника військового міністерства полковника Д. Вітовського “Організація духівництва Українського війська” було затверджено організаційну структуру служби польового духівництва УГА. Підґрунтям організації служби стали зразки австрійської армії, оскільки достатньо значна частина священників проходила службу у цісарському війську і мала бойовий досвід [30, с.37].

Згідно з наказом, утворювався вищий орган польового духовенства УГА – Зарядче Преподобництва, яке очолив 34-річний о. Микола Їжак, який до цього був польовим духівником Легіону УСС. Також зазначалося, що усі духівники бойових формацій підпорядковувалися опосередковано, а духівники кошів (частин тилу) і лічильниць (шпиталів) – безпосередньо [18, с.49].

Водночас, при Начальній Команді Галицької армії (далі – НКГА) створено Польове Преподобництво, якому безпосередньо підпорядковувалися усі капелани бойових частин і з’єднань від полку до корпусу. Керівник Польового Преподобництва перебував зі своєю референтурою при Ставці армії у м. Ходорові.

До структур польового духівництва також входили утворені у складі штабів галицьких корпусів відповідні референтури, яким було підпорядковано відділи духівників бригад та полків.

У підрозділі корпусного капелана служили ще два-три священники, які відповідали за роботу організаційного характеру та перебували у резерві для поповнення.

Прерогативою Зарядчого Преподобництва було загальне керівництво діяльністю служби військового духівництва, їхнє матеріальне забезпечення, дотримання правового статусу, вирішення кадрових проблем: прийом на службу та звільнення, переведення до інших частин, присвоєння військових звань, надання відпусток, термін яких перевищував два тижні тощо. Згідно з наказом від 4 лютого 1919 р. йому безпосередньо підпорядковувалися Польове Преподобництво НКГА, служби духівництва Окружних військових команд, старшинських піхотних і артилерійських шкіл, кошів, вишколів та шпиталів, тобто всіх частин, закладів і установ тилу (запілля). Преподобництво ДСВС з перших днів існування піклувалося про підготовку поповнення військових капеланів для майже 100-тисячної Галицької армії, в частинах якої проходило службу 96 священників Греко-католицької церкви, з яких майже третина загинули [10, с.94, 95; 30, с.37–39; 31, с.81–86].

22 квітня 1919 р. замість австрійського зразка запроваджено новий однострій капелана УГА: духовний жупан до коліна чорного кольору (під час війни – захисного), шапка, сподні і плащ, як у старшин, а також знаки розрізнення, як у старшин, але фіолетового кольору.

Усі військові священники УГА були прирівняні у правах до старшин. Також було запроваджено два ступеня найменувань: польовий духовник і преподобник, причому останній мав кілька рангів [18, с.51; 32, с.322; 30, с.40, 41].

Відповідно до наказу преподобника о. Миколи Їжака від 4 лютого 1919 р. на військових капеланів було покладено обов'язки щодо ведення обліку та метрики полеглих в бою вояків як Галицької армії, так і армії противника. До метрик додавалися схеми поховань, а також дані про священника, який брав участь у похованні. Преподобництво ДСВС надсило свідоцтво про смерть родинам полеглих, а також вело загальний список безповоротних втрат [29, с.90].

Польове духовенство УГА віддано проявили себе і в трагічні часи масової епідемії тифу, яка завдала втрат, що набагато перевищували бойові. У листопаді 1919 р. близько 15 тисяч стрільців і старшин армії було охоплено епідемією. Преподобництва ДСВС та НКГА направили майже усіх військових капеланів, а також галицьких парохів із резерву на допомогу до військових шпиталів. Серед них був і преподобник ДСВС о. Микола Їжак, який також захворів і помер невдовзі [29, с.111].

Польове духовенство Галицької армії відіграло важливу роль у підтриманні належного морально-психологічного стану особового складу та вихованні його в дусі патріотизму. Цьому сприяли визначні особисті якості військових капеланів, висока освіченість, національна свідомість та самопожертва під час кровопролитних бойовищ.

### *Досвід задоволення релігійних потреб у національних військових формуваннях Наддніпрянщини*

Період з березня 1917 р. до березня 1921 р. був часом відновлення української державності.

Для першої фази українського державотворення – доби Української Центральної Ради (з 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р.) характерним є те, що її лідери, зокрема Голова Української Центральної Ради М. Грушевський, Голова Генерального Секретаріату Української Народної Республіки В. Винниченко і Генеральний Секретар Військових Справ М. Порш, вважали недоцільним створення регулярної національної армії взагалі, а відповідно заперечували й необхідність інституту військового духовенства. На їхню думку, достатньо було лише міліційних формувань, які б наводили лад на українських територіях [33, с.61].

Петлюра С. спромігся підпорядкувати Українській Центральній Раді 69 українізованих військових частин (загальною чисельністю близько 52 000 осіб), створити Український Генеральний Штаб та сформувати 1-у Сердюцьку дивізію [34, с.40]. За його ініціативою було порушено питання перед Генеральним Секретаріатом щодо необхідності запровадження штатних посад капеланів в українізованих та новостворених гвардійських військових частинах, тим самим було закладено підвалини української військово-душпастирської служби. Йшлося про прийняття на службу до лав Збройних сил Української Центральної Ради священників виключно православного віросповідання, через те, що переважна більшість вояків належала до православної релігійної традиції. Петлюра С. пропонував вирішити відповідне кадрове питання шляхом обов'язкової переатестації військового духовенства “старої” армії та, за потреби, провести додатковий відбір священників з цивільних парафій, обов'язково враховуючи при цьому національність священників (приналежність до української нації) та їхнє особисте ставлення до української національної державності, бажання брати участь у збройній боротьбі за незалежність України [30, с.8, 9].

Черговий конфлікт між С. Петлюрою і В. Винниченком виник саме на підґрунті вирішення проблеми щодо запровадження служби військового духовенства, а фактично відновлення в українізованих частинах відповідних посад, які мали місце в царській армії. Під час українізації фронтних частин у 48 полках і надалі продовжували службу священники колишньої Російської армії, переважно українці за походженням тому виникла необхідність лише юридично підтвердити їхній статус за новими штатами, щоб поставити на баланс матеріального і фінансового забезпечення з боку Уряду УНР. Проте В. Винниченко відкидав усілякі стосунки з Церквою. Грушевський М. також наголошував на тому, що збройні сили обійдуться без попів, чим відверто висловлював своє особисте негативне ставлення до Церкви [30, с.10].

Кардинальна розбіжність у поглядах українських політичних лідерів призвела до того, що, не отримавши офіційної державної підтримки, був

втрачений майже увесь склад досвідчених військових священників “старої” армії, які невдовзі змушені були покинути українізовані військові частини [36, с.110]. С. Петлюри, зокрема, вдалося призначити своєю владою у грудні 1917 р. до українізованих частин у м. Києві найбільш патріотично налаштованих священників [37, с.167].

Військовими священниками проводилась значна робота щодо духовно-патріотичного виховання особового складу, навіть незважаючи на те, що вони знаходилися тимчасово на позаштатному утриманні військових частин. Під час богослужінь, за церковними канонами, у ході проповідей священники намагалися донести до військовиків, що захист Батьківщини, боротьба за українську державність до перемоги над ворогами є найвищою моральною цінністю і налаштовували особовий склад на дотримання принципів підпорядкованості старшинському складу, своєчасному виконанні наказів, дотриманні статутних правил поведінки, недопущенні випадків пияцтва та мародерства.

Після усунення 31 грудня 1917 р. С. Петлюри з посади Генерального Секретаря Військових Справ, не тільки розвиток військово-душпастирської служби, а й взагалі української національної армії практично призупинився. Його наступник М. Порш відсторонив військових священників від своїх справ і їхнє позаштатне утримання було призупинено [10, с.75, 76].

Для другої фази українського державотворення – доби Гетьманату П. Скоропадського (з 30 квітня до 14 грудня 1918 р.) характерним є те, що саме в армії Української Держави й було розпочато активну роботу щодо впровадження інституту військового духовенства. З травня 1918 р. почалася планомірна реорганізація установ, структур та з'єднань української армії. У складі Головного Штабу Військового Міністерства було створено Духовну Управу, яка виконувала функції вищого органу управління душпастирською службою в армії. До її складу було призначено досвідчених представників військового духовенства. Вже 30 травня Духовна Управа надіслала до Військового Міністерства декілька варіантів проектів Військової присяги для представників різних релігійних віросповідань [30, с.14].

Наступним кроком вищого військового керівництва Української Держави стало вирішення низки проблем, а саме: кадровий добір військових священників з контингенту розформованих частин; проведення атестації військового духовенства на флоті; залучення до служби в армії позаштатних військових священників збройних сил УНР; збір церковного майна розформованих частин російських фронтів і забезпечення цим майном майбутніх церковних споруд і каплиць Української армії; відпрацювання нормативно-правової бази щодо життєдіяльності та соціальних гарантій душпастирства (розроблення Статуту про Військове і Морське Духовенство, визначення статусу військових священників, розроблення штатів Військового і Морського Духовенства, встановлення розміру платні військовим священникам тощо).

Для вирішення цих питань незабаром була створена спеціальна Комісія у справах військового духовенства при Головному штабі Військового Міністерства, яка встановила вимоги для призначення на посаду: наявність військового стажу, українське походження та прихильність до України, а також бойовий стаж кандидата. Проте Комісія не отримала прав призначати на посади, а тому ці норми на практиці не застосовувалися. Призначення ж робили командири військових частин і 2-й відділ Управи персонального складу Військового Міністерства [35, с.27].

Панотці прирівнювалися до рангу “підполковника”, і отримували: священник (полковий панотець) – 650 карбованців на місяць, диякон або псаломщик – 325 карбованців [10, с.81].

Панотці проводили активну роботу із задоволення релігійних потреб військовослужбовців (богослужіння, літургії, проповіді, сповідання, хрещення, вінчання, відспівування тощо), а також благословляли новобранців під час приведення їх до присяги на вірність Українській Державі, освячували зброю і техніку, організовували побудову каплиць на територіях постійної дислокації військових частин, виступали у ролі радників командирів військових частин з релігійних питань.

Історичних даних щодо пропаганди української національної державності з боку священників не знайдено тому, що переважна їхня більшість була проросійськи налаштована, адже у підборі душпастирів для війська, з дозволу Військового міністра О. Рогози, брав участь особисто митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) (ставленник Московського патріархату в Україні), який вважав, що інститут протопресвітерства на чолі з панотцем з білого духовенства – цілком неканонічний, адже його підтримують ліберальні священники, які йдуть проти “царату” й московських порядків і заявляють себе тільки українцями.

Це свідчить про нерозв'язаність в Українській Державі головної проблеми: на яких засадах формувати інститут військового і флотського духовенства. Навколо цього ключового питання точилася боротьба між українською національною і проросійськими сторонами, а також між окремими представниками владних структур [35, с.28].

Таким чином, у сформованих військових частинах панотці виконували свої обов'язки, користуючись лише досвідом служби, набутим в дореволюційній російській армії і не маючи жодних українських настанов. Загалом, вони задовольняли переважно релігійні потреби старшин і козаків. Ситуація змінилася тільки в добу Директорії Української Народної Республіки [30, с.19, 20].

Таким чином, в добу Гетьманату було розпочато формування військово-душпастирської служби в армії. Проте, у зв'язку з політичними непорозуміннями і протистояннями в справах церковних на міжвідомчому рівні, та зі змінами у військово-політичній ситуації навколо Української Держави, ця робота так і не була доведена до логічного завершення. Невдовзі революція в Німеччині призвела

до втрати Українською Державою західного союзника і змусила до підписання відповідних угод з урядом Росії, що призвело до чергового державного перевороту в Україні. До влади прийшла Директорія, яка відновила Українську Народну Республіку.

Третя фаза української державності – доба Директорії УНР (з 18 грудня 1918 р. до 18 березня 1921 р.) характеризується тим, що Директорія, розуміючи значення духовних впливів на армію, продовжувала кращі традиції, започатковані в діяльності Комісії у справах військового духовенства при Головному штабі Української Держави.

На вимогу Головного Отамана військ і Флоту Української Народної Республіки С. Петлюри, священників колишньої армії Української Держави було переатестовано спеціальною комісією і залишено у війську лише тих, хто був виключно українського походження та зі стійкими національно-патріотичними переконаннями. Відсіялася велика кількість неблагонадійних, чому підтвердженням є, зокрема, документально зафіксований факт, що зі складу 48 панотців, призначених проходити подальшу військову службу, в лавах армії УНР залишився лише один священник. Так, зокрема, близько 80 % священників, які звернулися до нової військової влади, не пройшли атестацію. Після чого, за браком національно-свідомого білого духовенства доводилося залучати до українського війська навіть ієромонахів з православних монастирів Поділля [10, с.83, 84].

Вже 1 січня 1919 р. був оприлюднений Закон Української Народної Республіки “Про автокефалію Української Православної Церкви та її вищий уряд”. Цим законом Директорія фактично вольовим політичним рішенням утворювала в Україні помісну національну Церкву, всіяко ігноруючи Московський Патріархат. Відповідно до закону Головний священник армії УНР входив до складу Українського Церковного Синоду, що значно розширювало його повноваження.

У січні 1919 р. на облік до Головної управи військового духовенства було прийнято 30 військових священників [10, с.84]. Панотці традиційно, як і в часи Гетьманату, прирівнювалися до чину “підполковника”, відповідно й отримували щомісячно платню у 9 000 гривень. Користувалися відповідними пільгами і соціальними гарантіями з боку держави на законодавчому рівні [30, с.21].

Під час Другої українсько-російська війни військові душпастирі брали активну участь, знаходячись у складі військових частин. Панотці благословляли вояків перед боєм на ратну звитягу. У своїх коротких проповідях перед атакою завзято пропагували любов до Батьківщини, правдивість і необхідність жертвувати своїм життям заради України та її щасливого майбутнього, подолання страху перед ворогом шляхом переконання, братерську підтримку бойових друзів під час бойовищ, збереження своїх командирів в бою та виконання їхніх наказів.

Постійно перебуваючи на передовій, душпастирі проявляли приклади стійкості в бою, словом переконували духовно слабших у необхідності продовжувати бій. Після переможного бою військові

священники організовували поховання вояків як своєї, так і ворожої армії, відспівуючи загиблих. У перервах між боями здійснювали богослужіння, надавали поради командирам як з релігійних питань, так і з приводу конфліктних ситуацій у військових колективах, нерідко самі брали активну участь у розв’язанні конфліктів серед старшин і козаків в ролі посередників. За необхідності проводили індивідуальні співбесіди зі старшинами і козаками щодо сумлінного виконання ними своїх обов’язків. Крім того, душпастирі проводили духовно-виховну роботу з дружинами українських вояків, більшість з яких, виконуючи обов’язки медичних сестер, зв’язкових тощо, перебували безпосередньо у бойових частинах поруч зі своїми чоловіками. Таким чином, військові священники дійсно були “душею” Української армії [10, с.84, 85].

Під час російсько-польської війни 1920 р. на посадах польового духовенства, зазвичай, перебували священники віком понад 30 років, які мали певний життєвий і освітній досвід духівника, а відповідно й авторитет серед українських старшин і козаків. Військові священники на вигляд мали таке ж вбрання і атрибути, як і цивільні духівники (рясу, митру та хрест відповідного зразка, згідно до свого сану). При собі вони мали певні матеріальні церковні засоби для відправлення служби Божої в польових умовах (своєрідну польову церкву). Під час безперервних бойових дій церковне майно зберігалося в обозах другого порядку [38, с.415].

Військові священники освячували навіть зброю та бойову техніку, а саме: самоходи, автопанцирники, бронепотяги, літаки, гармати тощо, тим самим позитивно впливаючи на підвищення морально-психологічного стану старшин і козаків армії УНР, які безпосередньо застосовували цю зброю і техніку у боях. Так, зокрема 5 вересня 1920 р. у Станіславіві керівник Управи військового духовенства, Головний панотець, протопресвітер – митрофорний протоієрей П. Пашевський взяв участь в освяченні бронепотягу “Кармелюк”.

Слід зазначити, що до душпастирської служби під час російсько-польської війни залучалися й священники цивільних парафій з Правобережжя України, які за своїми переконаннями прагнули відновлення Української Народної Республіки і підтримували ідею створення Української Автокефальної Православної Церкви. Неодноразово на прохання керівництва УНР у своїх парафіях (Церквах) під час проповідей вони роз’яснювали місцевому населенню мету та завдання перебування союзного польського війська на теренах України, та закликали йти на мобілізацію, тим самим проводячи пропаганду військової політики проводу Української Народної Республіки, що давало позитивний результат.

В українських історіографічних джерелах зафіксовано лише одиниці богослужінь за участю усього особового складу Української армії. Так, в оперативних звітах штабу армії УНР від 21 вересня 1920 р. йшлося про проведення в урочистій обстановці на правому березі Дністра, за присутності всього особового складу армії і особисто Голови

Директорії і Головного отамана військ і флоту УНР С. Петлюри, важливого релігійного заходу – богослужіння та благословення старшин і козаків перед загальним наступом у київському напрямку. Як відомо, цей наступ мав успіх [10, с.85, 86].

Серед козаків армії УНР під час російсько-польської війни інколи траплялися випадки дезертирства, але у своїй більшості вони були поодинокими і в цьому є й заслуга плідної пропагандистської роботи з боку військових душпастирів, які користувались заслуженим авторитетом у козацькому середовищі і своїми переконливими промовами, патріотичними закликами та бесідами попереджали ці ганебні прояви. Крім того, до заслуг українського військового духовенства без перебільшень можна віднести й той факт, що в армії УНР не застосовувалися загороджувальні загони, що мало місце у Червоній армії [39, с.292–294]. При цьому необхідно зазначити, що не відомо жодного факту дезертирства серед військових душпастирів армії УНР протягом усієї російсько-польської війни, що позитивно характеризує діяльність українського військового духовенства.

Зрада з боку “союзницької” Польської Республіки призвела до поразки армії УНР у війні за незалежність Української Народної Республіки. Після 21 листопада 1920 р. разом зі старшинами і козаками армії УНР військові священники опинилися у таборах інтернованих у Польщі, але, незважаючи на ці обставини, продовжували виконувати свої обов’язки серед інтернованих вояків, відправляючи Службу Богу, сповідуючи, підтримуючи їхній моральний дух не лише проповідями та бесідами, а й розповсюдженням книжок і часописів” [40, с.113].

Отже, підсумовуючи викладене вище, можна з упевненістю відзначити, що саме в добу Директорії УНР, незважаючи, на військовий стан і обмежене матеріальне забезпечення, в Українській національній армії відбулося повноцінне становлення інституту військового духовенства. Відтак, є усі підстави стверджувати, що саме в цей час й відбулося перше офіційне, на законодавчому рівні, становлення військово-душпастирської служби в українському війську.

**Висновок.** Таким чином, практика ефективного співробітництва ЗС України і Церкви щодо задоволення релігійних потреб військовослужбовців не є новою для нашої держави. Цей напрям роботи був притаманний майже усім збройним формуванням, які існували на теренах сучасної України. Проведений аналіз свідчить, що така співпраця зародилася ще в часи Русі-України, набула подальшого розвитку в добу Українського козацтва, входження України до складу Російської та Австро-Угорської імперій. На початку ХХ ст., за умов відродження української державності, чітко простежується наслідування моделей задоволення релігійних потреб, залежно від того, в армії якої з імперій формувалися українські національні збройні формування.

У добу боротьби за незалежність України у 1917–1921 рр. цей напрям роботи показав свою дієвість та позитивний вплив на особовий склад. Осо-

бливо виразно це проявилось в Українській Галицькій Армії та у добу Директорії Української Народної Республіки, у підрозділах яких перебували штабні військові духівники.

Аналіз історичного досвіду з опорою на сучасні розвідки Р. Коханчука дає підстави стверджувати, що в українському війську (особливо в УГА та армії УНР) сформувалася модель задоволення релігійних потреб військовослужбовців, багато в чому схожа на сучасну, так звану “англо-американську”, і частково на “європейсько-континентальну”. Також у задоволенні релігійних потреб військовослужбовців мали місце випадки використання потенціалу місцевих Церков (було характерним для армії Української держави), що вказує на намагання наблизити існуючу модель до сучасної “світської” (“етатистської”).

Попри наявність історичного досвіду військово-релігійних відносин, з початком створення та розбудови ЗС України він мало враховувався. Процес створення ЗС України до певного часу став періодом наслідування переважно досвіду колишнього СРСР, для Збройних сил якого була притаманна відсутність такого напрямку як задоволення релігійних потреб військовослужбовців. Разом із тим, саме за умов розбудови сучасної Української держави відбулося відновлення душпастирської опіки військовослужбовців ЗС України, тому період 1991–2017 рр. становить особливий інтерес для історичної науки. А подальший розвиток цього напрямку роботи з особовим складом багато в чому залежатиме від врахування помилок та упущень минулого.

#### Список літератури

1. Здіорук С., Яремчук В. Духовно-гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України. Монографія. К.: – НІСД, 1995. – 52 с.
2. Наказ Міністерства оборони України “Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України” від 14 грудня 2016 р., № 685 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>.
3. Чорний В.С. Роль релігії у формуванні патріотизму захисників Української держави. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць /* Гол. ред. В.М. Вашкевич. Випуск 6. К., 2006. С. 218–226.
4. Харьковщенко Є.І розпалило їх жадання віри... : християнство і реліг. – культур. зрушення на землях сучас. України у I тис. н.е. // Людина і світ. – 2004. – №1. – С. 20–25.
5. Толочко П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
6. Михайлишин І. Військове священство: новітнє явище чи відроджуваний феномен? // Народна армія. – 2007. – 30 березня. – № 59 (3702).
7. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі; Ін-т археології. – Київ: Наукова думка, 1988. – 259 с.
8. Моця О. П., Ричка В. М. Київська Русь: Від язичництва до християнства: Навч. посіб. – К.: Глобус, 1996. – 222 с.

9. Садов'як Д. Словом Божим – до перемоги. Про роль капеланства у формуванні духовної свідомості військовослужбовців // Військо України. – 2002. – № 5–6. – С. 36–37.
10. Душпастирська опіка у Збройних Силах України: досвід, проблеми, перспективи (Монографія) / Мін-во оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітар. проблем Збройних Сил України; В.П. Кротиков, В.Л. Топальський, В.М. Малюга та ін. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2010. – 258 с.
11. Топальський В.Л. Душпастирська опіка у давньоруському та козацькому війську: навчальний посібник. – К.: «Золоті ворота», 2010. – 42 с.
12. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Наука, 1962. – Т. 2. – XVI + 938 стб. – 87 с.
13. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – М.: Язык и русской культуры, 1997. – Т. 1. – 496 с.
14. Исакова Е.В., Неизвестные страницы истории русского военного духовенства (комментарий в русле истории). Периодизация истории Института военного духовенства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.sedmitza.ru/text/406641.html>.
15. Тойнби А. Дж. Исследование истории: возникновение, рост и распад цивилизаций. – М., 2009. – 670 с.
16. Коханчук Р.М. Душпастирська опіка військових / Видання 2-е розширене та доповнене. – К., 2004. – 220 с.
17. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. К.: Наукова думка, 1990. – Т. I. – 578 с.
18. Діброва В.А., Костюк П.І., Коханчук Р.М., Мельник О.І. Триумф серця: науково-популярне видання. – К.: Медіа Світ, 2010. – 224 с.
19. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. – Одесса, 1885. – Ч. 1–XIII. – 302 с.
20. Косенко Л. О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. – Вид. 2-е, доopr. – Х.: Школа, 2009. – 608 с.
21. Апанович О.В. Розповіді про запорізьких козаків. – К.: Дніпро, 1991. – 332 с.
22. Мышецкий С.И. История о козаках запорожских, как оные издревле зачались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся. – Одесса, 1852. – 42 с.
23. Конева І., Чистовська І. Від духовної опіки – до патріотизму // Народна армія. – 2007. – 11 квітня.
24. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. Історичні розповіді про запорізьке козацтво. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 302 с.
25. Макаров А. Козацтво і бароко // Запорожці: до історії козацької культури. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 280–287.
26. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). – Запоріжжя: РА Тандем–У”, 1998. – 180 с.
27. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: Монографія / Нац. ун-т стратегічних досліджень. – Київ: Знання України, 2005.-551 с.
28. Гриньох Іван. Про справи українського військового духівництва // Патріархат. – 1992. – Лютий, С. 3.
29. Забзалюк Д. С. Душпастирська служба українських військових формацій першої половини ХХ ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 – військова історія. – Л., 2007. – 182 с.
30. Мараєва В.В., Слюсаренко П.М. Військові священники в українських національних збройних формуваннях (1917 – 1921): Навчально-методичний посібник. – К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2010. – 53 с.
31. Лебедович І. Полеві духовники Української Галицької Армії. У 45-річчя участі у визвольних змаганнях (Матеріали до історії). – Вінніпег, 1963. – 325 с.
32. Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. Т. II. – Вінніпег, 1960. – 384 с.
33. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. – Львів, 1997. – 288 с.
34. Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918 рр.). – Київ–Львів, 1996. – 370 с.
35. Андрусишин Б., Луговський О. Комісія у справах військового духовенства при Головному штабі Української Держави // Військово-історичний альманах: засновник – Центральний музей Збройних Сил України. – Річник VI. – Число 2 (11). – К., 2005. – С. 23–29.
36. Проблеми свободи совісті у Збройних Силах України. Матеріали наукової конференції. – К.: КВГІ, 1997. – 212 с.
37. Колянчук О. Увічнення нескорених. Українські військові меморіали 20 – 30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів: НАН України Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2003. – 245 с.
38. Омелянович-Павленко М. Спогади українського командарма. – Тинченко Я. – К.: “Планета людей”, 2002. – 500 с.
39. Українсько-московська війна 1920 р. в документах (оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / З передмовою і під редакцією Генерального штабу генерала В. Сальського. Документи впорядкував генерал Шандрук П. – Ч. I. – Варшава, 1933. – 401 с.
40. Андрусишин Б. Церква в Українській державі. Доба Директорії УНР. – К., 1997. – 172 с.
41. Литвин С. Похід київського князя Аскольда 860 року на Константинополь / С. Литвин, С. Соколюк // Воєнна історія. - 2012. - № 1. - С. 66-76. - Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist\\_2012\\_1\\_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist_2012_1_11).



## БОЕВЫЕ ДЕЙСТВИЯ НА ХАСАНЕ 1938 ГОДА

**Боков Б.Н.***Студент Школы педагогики Дальневосточного  
федерального университета*

## FIGHTING ON HASAN IN 1938

**Bokov B.***Student of the School of Pedagogy of the Far East federal university  
DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-17-19](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-17-19)***Аннотация**

В работе рассматривается советско-японский конфликт на озере Хасан, с которого началась непрерывная цепь военных конфликтов, ставших предтечей Великой Отечественной войны. Раскрываются серии столкновений в 1938 году между Японской императорской армией и Рабоче-Крестьянской Красной армией из-за оспаривания Японией принадлежности территории у озера Хасан и реки Туманная.

**Abstract**

The paper examines the Soviet-Japanese conflict on Lake Khasan, from which a continuous chain of military conflicts began, which became the forerunners of the Great Patriotic War. A series of clashes in 1938 between the Imperial Japanese Army and the Workers' and Peasants' Red Army are revealed due to Japan's dispute over the ownership of the territory near Lake Hasan and the Tumannaya River.

**Ключевые слова:** Отечественная история, СССР, Япония, война, Хасан, боевые действия, политика, военные потери, бои у озера Хасан, Красная армия, Японская армия, река Туманная, сопка Заозёрная.

**Keywords:** Patriotic history, USSR, Japan, war, Khasan, hostilities, politics, military losses, battles near Lake Khasan, Red Army, Japanese army, Tumannaya river, Zaozernaya hill.

Боевые действия на озере Хасан начались двенадцатого июля 1938 года со вторжения на сопку Заозерную (Чангуфэнь) пограничников советской армии и возведения укреплений. Советский союз хотел спровоцировать Японию к боевым действиям небольшого масштаба при участии регулярных войск, для того чтобы весь мир увидел, что несмотря на волну репрессий после дела Тухачевского, РККА все еще несет угрозу даже такому серьезному противнику, как японская армия.

Но ничего не вышло. 14 июля правительство Маньчжоу-Го, а 15 июля, когда погиб японский жандарм в перестрелке, и правительство Японии заявили протест на нарушение советскими войсками маньчжурской границы. Заместитель наркома иностранных дел Б.С. Стомоняков сделал заявление, что границу не нарушил ни один советский солдат.

Тем временем на Заозерную собственную комиссию послал Блюхер. В секретном приказе посвященном итогам Хасанских боев от 31 августа 1938 года, нарком обороны Ворошилов с возмущением говорил о действиях командующего Дальневосточным Краснознаменным фронтом маршала Блюхера в период боевых действий у озера Хасан. Ворошилов пишет, что его руководство было «совершенно неудовлетворительным и граничило с сознательным поражением. Все его поведение за время, предшествовавшее боевым действиям и во время самих боев, явилось сочетанием двуличия, недисциплинированности и саботирования вооруженного отпора японским войскам, захватившим часть нашей территории». Ворошилов считал, что Блюхер заранее знал о подготовке японской провокации и о решениях правительства, объявленных

товарищем Литвиновым послу Сигемицу, еще 22 июля получив директиву наркома обороны о приведении всего фронта в боевую готовность, товарищ Блюхер ограничился несколькими приказами и не сделал ничего для того, чтобы проверить подготовку войск на отпор врагу и не принял никаких существенных мер для поддержания пограничников полевыми войсками. 24 июля Блюхер вдруг подвергает сомнению законность действий советских пограничников у озера Хасан. Втайне от члена Военного Совета товарища Мазепова, своего начальника штаба товарища Штерна, зам. 11 наркома обороны товарища Мехлиса и заместителя наркома внутренних дел товарища Фриновского, находившихся в это время в Хабаровске, товарищ 11 Блюхер послал комиссию на сопку Заозерная и самостоятельно, без участия начальника пограничного участка совершил расследование действий советских пограничников. Так подозрительно созданная комиссия обнаружила «нарушение» советскими пограничниками маньчжурской границы на три метра и, следовательно, «установила виновность» Советского союза в конфликте на озере Хасан. Далее говорится о том, что товарищ Блюхер шлет телеграмму наркому обороны о данном якобы нарушении советскими войсками маньчжурской границы и требует немедленного ареста начальника пограничного участка и других «виновников в провоцировании конфликта» с японцами. Эта телеграмма была отправлена товарищем Блюхером секретно, он утаил это от перечисленных выше товарищей. Даже после правительственного указа от о прекращении деятельности с комиссией и расследованием и о безукоризненном выполнении всех решений Советского правительства и приказов

наркома обороны, товарищ Блюхер не поменял своей «пораженческой» позиции и продолжил саботировать организацию вооруженного отпора японцам.

Командующий Дальневосточной армией не верил всей душой в возможность противостояния японцам от своих войск. Проблема в том, что солдаты красной армии не очень умели воевать. В решающем приказе, Ворошилов говорил об этом достаточно открыто. Он писал, что в огромных недочетах и понесенных советской армией потерях, виновными являются командиры, комиссары, а также начальники всех степеней Дальневосточного Краснознаменного фронта, но, в самую первую очередь, командующий Дальневосточным Краснознаменным фронтом маршал Блюхер. Он должен был с честью отдать все имеющиеся силы ликвидации вредительства и боевой подготовки Дальневосточного Краснознаменного фронта и докладывать правдивую информацию партии и Главному Военному Совету о недочетах в жизни войск фронта. Но товарищ Блюхер систематически годами скрывал свою, заведомо провальную, работу и не способствовал успехам, росту боевой подготовки фронта и общему благополучию его состояния.

29 июля японцы убили пять пограничников, атаковав соседнюю с Заозерной сопку Безымянная, находящуюся на советской территории. Подоспевшая рота Красной армии заставила японцев отступить. 31 июля японские войска вытеснили наши пограничные посты, заняв Заозерную и Безымянную сопки. Атаки на японскую армию на захваченных сопках начались только 2 августа, когда армия противника уже успела сделать окопы и оборудовать огневые позиции. В промедлении обвинили Блюхера, который все еще надеялся на мирное урегулирование этого инцидента.

1 августа 1938 года состоялся неприятный разговор по прямому проводу Сталина, Молотова и Ворошилова с Блюхером. Сталин был возмущен, что товарищ Блюхер не выполняет приказ наркома обороны о бомбардировке авиацией всей советской территории, которую заняли японцы, включая сопку Заозерную, не был выполнен.

Товарищ Блюхер в свою очередь отвечал, что авиация к вылету готова. Просто задерживается вылет из-за неблагоприятной метеорологической обстановки. Что тотчас приказал Рычагову (командующему ВВС Дальневосточного фронта) несмотря ни на что, поднять авиацию в воздух и атаковать. Блюхер доложил, что авиация уже поднимается в воздух. Также он высказал страх, что в этой бомбардировке возможно будут задеты как свои части так и корейские поселки.

Блюхеру ничего не оставалось, кроме как, скрепя сердце, отрапортовать: «Авиации приказано подняться, и первая группа поднимется в воздух в одиннадцать двадцать — истребители. Рычагов обещает в 14 часов иметь авиацию атакующей. Я и Мазепов через полтора часа, а если Бряндинский полетит раньше, вместе вылетим в Ворошилов. Ваши указания принимаем к исполнению и выполняем их с большевистской точностью».

Советское наступление, которое началось 2 августа, потерпело крах. Артиллерист С. Шаронов вспоминал, что пушки по прямому назначению никогда не использовались — потому что японцы не применяли танки. По его словам, советская дивизия наступала с юга в направлении сопки Пулеметной и Заозерной в узком проеме между озером и границей. Стрелять через границу и переходить ее категорически запрещалось, и это доставляло огромные сложности войскам. В том месте погибло очень много человек. Из его роты выжили лишь 17 человек.

Об этом же говорил капитан Стороженко, командир батальона, который атаковал сопку Заозерную с юга. Они продвигались в 150 метровом оплетенном проволоке, под перекрестными огнями. В этой же ситуации были советские части, продвигающиеся через север на Безымянную сопку.

В планах Сталина была демонстрация всему миру силу Красной армии и он был уверен в быстрой и бескровной победе. Он не собирался затевать полномасштабные военные действия с Японией. По этой причине войскам Красной армии было приказано не пересекать Заозерной границу. Но планы обрушились. Японская армия почувствовала победу и предложила мир, а также вернуться к позициям, занимаемым утром 11 июля. Предложение было передано Литвинову 4 августа. Но советский нарком сделал заявление, что: «Под восстановлением положения я имел в виду положение существовавшее до 29 июля, т. е. до той даты, когда японские войска перешли границу и начали занимать сопки Безымянная и Заозерная».

5 августа Ворошилов отправил Блюхеру и его начальству Г.М. Штерну директиву, в которой говорилось, что он разрешает в атаке на Заозерную сопку совершить использование обхода с флангов через государственную границу. С этого момента руководить операцией должен был Штерн. Когда бои закончились, Штерн, оправдывая большие потери, написал в газете «Правда», «Возможность вообще какого бы то ни было маневра для частей Красной армии полностью отсутствовала. Атаковать можно было только. Прямо в лоб японским позициям...». Конечно же он умолчал о разрешении вторгнуться на маньчжурскую территорию, для того, чтобы обойти неприступные позиции.

8 августа издание под названием «Известия» опубликовало сообщение штаба первой (Приморской) армии. В статье сообщалось, что наша армия очистила советскую территорию от японской армии. Спустя двое суток советскому народу объявили, что 9 августа войска японской императорской армии снова атаковали сопку Заозерную, которая на тот момент была занята нашими войсками. Наша армия отбросила вооруженные силы Японии с большими потерями для последних. 14 августа лейтенант госбезопасности товарищ Чуличков сделал доклад, в котором говорилось, что сопка Заозерная была возвращена нами вся, а лишь скаты на юго-востоке. Северная часть сопки и ее северо-восточные скаты все еще были в плену Японии. Японская армия находилась на севере сопки Заозерной с

6 августа по 13 августа. А 15 августа его коллега Альтгаузен сообщил Фриновскому, что 14 августа Штерну был передан текст телеграммы товарищу Ежову по вопросу дезинформации в занятии сопки Заозерная и Безымянная. Лишь начав изучать текст телеграммы, Штерн вызвал Альтгаузена на телеграф и выплеснул на него весь гнев, не гнушаясь оскорблениями. После этого он поставил вопрос об освобождении (подателя телеграммы от должности). Подытоживания чекистов подтвердились общей советско-японской комиссией на Заозерной утром двенадцатого августа, буквально через день после заключения мирного договора. Те, кто входил в состав комиссии, а в частности военные и дипломаты, принял решение, что «ввиду особого создавшегося положения в северной части гребня сопки Заозерная, которое выражается в чрезмерном сближении — до пяти метров — частей обеих сторон», необходимо прийти к следующему соглашению: «...С 20 часов 12 августа как главные силы японской армии, так и главные силы Красной армии в северной части гребня сопки Заозерная ответсти назад на расстояние не ближе 80 метров от

гребня...». Обе стороны по факту вернули положение 11 августа, оставили гребень сопки как своеобразную нейтральную зону. Япония очистила советские сопки Безымянная и Пулеметная, они не претендовали на их удержание.

#### Список литературы

1. Гайдук Н., Боевые действия у озера Хасан // Военно-исторический журнал. – М.: Наука, 2004. – С. 34 - 41.
2. Деревянко А. П., Пограничный конфликт в районе озера Хасан в 1938 г. Материалы к 60-летию Хасанских событий. – В.: Уссури, 1998. - 84 с.
3. Касахара К., Бои у озера Хасан: анализ числа и характера потерь Японии и СССР: // Российский гуманитарный журнал. - СПб.: Социально-гуманитарное знание, 2017. - С. 298-311.
4. Кириченко А.А., На далеком озере Хасан. – М.: Московская правда, 1998. – 116 с.
5. Кольтюков А.А., Вооруженный конфликт у озера Хасан. - М.: Кучково поле, 2005. – 400 с.
6. Шкадов И.Н., Озеро Хасан. Год 1938. - М.: Воениздат, 1988. – 217 с.

### CONSTRUCTION OF JAPANESE NATIONAL IDENTITY DURING THE MEIJI PERIOD AND THE IMPERIAL RESCRIPT TO SOLDIERS AND SAILORS

*Lapshakov G.*

*Master's student,*

*Saint-Petersburg School of Social Sciences and Area Studies,*

*HSE University – Saint-Petersburg*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-19-21](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-19-21)

#### Abstract

The emergence of national identity and a nation-state in Japan did not occur through the gradual evolution of institutions as it was in Europe. Japanese modernization took place through radical reforms initiated by the state. By that time, the feudal estate society, which continued to exist in Japan, had to be destroyed to achieve the country's modernization. The privileged class of samurai lost their special rights; male peasants had to serve in the army for three years. Society was not ready for these changes. Such policy needed legitimation. This article examines from this point of view a valuable source of Japanese national identity formation during the Meiji period: Imperial Rescript to Soldiers and Sailors (1882). Viscount Inoue Kowashi and the creator and chief ideologist of the Japanese army and navy, Yamagata Aritomo, developed this rescript. The document was published on behalf of Emperor Meiji. For many decades, until the defeat of Japan in World War II, all Japanese soldiers and officers studied this text. Consequently, it was one of the most significant elements of Japanese propaganda, aimed at spreading national ideology and constructing a new political identity.

**Keywords:** Meiji Restoration, history of Japan, national identity, political ideology, modernization.

The concept of a nation originated in the modern era. Similar political ideas existed in earlier historical periods, but in the 18-19 centuries, the formation of nation-states in Europe took place. The state begins to assert that it is the embodiment of a specific monolithic nation with a shared history and goals. Instead of disparate dialects, the nation-state began to impose a single national language. Instead of disparate feudal laws, the state-organized unified legislation. A nation-state needs a regular army and a suitable tax system. These changes become possible due to new tools for mobilizing the population, including the education system and universal attractiveness: they allowed the state to exercise direct control over a massive part of the population.

For comparison: the estate monarchies of medieval Europe did not have such an opportunity to interfere in the lives of their subjects.

However, in the 19th century, similar processes took place in a country that previously had nothing to do with Europe. Japan, which had remained isolated for a long time, was forced to begin trade with the Western powers under the threat of military force in 1853. Then Japan opened its ports to American traders and their goods [3, P. 46]. In the coming years, Japan had to open trade with Russia, France, and Great Britain. These events also undermined the shogun's power, which was already in crisis. Soon, the strongest feudal clans raised an uprising demanding the return of real power to the emperors who had lost it centuries ago in favor of the

military government of the shoguns. The rebellious daimyo rulers realized that Japan would only resist the colonial empires by accepting their accomplishments. They showed the superiority of Western technology in the war against the shogun and daimyo, who remained loyal to him. In this war, the rebels prevailed. Thus began a new era in Japanese history: the Meiji Restoration. On the one hand, the new government relied on returning to the traditions; on the other hand, pursuing a modernization policy. The Meiji government faced the same problems as the European monarchies. The estate society of feudal Japan could not be the basis of industrial power.

As in Europe, the developing nation-state in Japan used methods of population mobilization that were innovative for that era, destroying the traditional way of life of its subjects. One of the essential tools for such mobilization was a regular army and general conscription. The new imperial army no longer included a particular class but influenced Japan's entire male population. The state becomes able to conduct severe ideological work with many people, which was necessary when creating a regular army from scratch. Meanwhile, the army's formation was essential for transforming the former feudal estates into a single nation. For the same reason, the army's construction took place while creating any centralized state of the modern era. The regular military includes people with different social and geographical origins. They must work together and observe the discipline.

Consequently, ideological work with the army had to be an essential part of Japanese policy at that time. Because of the successful creation of an army, it is necessary to solve another difficult task. People should recognize the state's right to create an army out of them and believe that they are obliged to serve it at the cost of their hardships and even their own lives. The introduction of universal military service, imposing such obligations, could not pass without the people's resistance. Earlier, a particular class of samurai warriors was associated with military service, but the government began to recruit the entire male population. Moreover, since most of the population remained peasants, they became the backbone of a new army, which sharply contradicted their usual order of things [5, P. 40]. For centuries, free from conscription due to the feudal estate system, peasants saw this as a violent invasion of their lives, to which they began to respond with riots and desertion [2, P. 254]. It was necessary to explain to them the current policy and convince them of its fairness.

Thus, the Imperial Rescript to Soldiers and Sailors, drawn up by the creator and chief ideologist of the Japanese army and navy, Yamagata Aritomo and viscount Inoue Kowashi, and published on behalf of the emperor on January 4, 1882, played a crucial role in creating the ideological foundations of the new order [1, P. 49]. Its text is larger than the others discussed in this section, and, in addition, it can be considered one of the most significant sources for studying Japan's ideology at that time. The Imperial Rescript to Soldiers and Sailors was the most crucial document for the Japanese military until World War II. All Japanese soldiers and officers had to study it. The Imperial Rescript to

Soldiers and Sailors combined the principles of bushido and the ideals of the imperial cult. The use of the ideas of bushido made it possible to consolidate the concept of a new state role for the people, inherited from the samurai class [4]. The people received the honor and strength of a samurai. That was an explanation of the universal military conscription need and increased the morale of the Japanese army.

The text itself consists of an introductory retelling of Japan's political history and five clauses. The description of the country's history from the official position of great interest. The text begins by stating that the imperial dynasty has always commanded the Japanese army. Ever since Emperor Jimmu conquered the tribes in the central part of the country over 2,500 years ago, the emperor personally led the army; sometimes, an empress or crown prince could be in his place. "But the supreme command of the troops was never entrusted to the vassals"[4]. In the Middle Ages, Japan borrowed new civil and military system principles from China. Then, enjoying a long peaceful period, the imperial court plunged into luxury and delicacy, the people independently divided into peasants and military. Then the samurai and their leaders - shoguns, monopolized the military service. They took political power in Japan for 700 years, and people could no longer return to the old foundations. At the same time, "the current situation turned into a shameful order"[4], which contradicted the original state structure and the customs of their ancestors. Things began to change towards the end of the Edo period when the shogunate started to decline and then faced entirely with the threat of invasion by foreign powers. Soon Meiji, as a child, at the behest of Amaterasu, received political power back from the shogun and then took the land and people from daimyo. Loyal vassals of the emperor played an essential role in this process, and people realized the importance of supporting the emperor. Just 15 years later, the new government created a modern army and navy to raise Japan's profile in the world. The supreme command of these troops now belongs to the emperor and not to his vassals - this is the correct order that can no longer be lost. The emperor defends the country, but he can only do so with the support of his soldiers [4]. Therefore, he provides instructions for the military in five points:

First, a military must be loyal to the country. Every soldier must fully devote himself to serving Japan and the Emperor. "A soldier, who is uncertainly serving his fatherland, even if he knows science and understands art, is a worthless, empty person"[4]. The military should not interfere in politics.

Second, a military must be disciplined and ethical. The military hierarchy must be stable, but senior officers must respect juniors, especially if they are older. The soldiers must agree with each other. Deliberate violation of this discipline is subject to criminal liability.

Third, a military must be courageous. However, courage should not be meaningless and unreasonable. Courage is the fulfillment of duty, "not to be afraid of the strong and not to neglect the weak enemy"[4], to cultivate courage and prudence in oneself. The military must, with their courage, achieve the respect of the people, not disgust.

Fourth, a military must be faithful to their duty. Loyalty is the unity of thought and action. A soldier intending to do something must realize that he is taking on the right job and know that he can do it.

Fifth, a military should be restrained and straightforward. Otherwise, a soldier will become a hypocrite and effeminate, low, and rude, which means he will lose bravery and loyalty to duty. "A soldier should not get to the point where people will despise him"[4]. The military should be wary of this vice since it can spread through the army like a disease and undermine its power.

The Imperial Rescript to Soldiers and Sailors ends with a statement that the principles outlined are the spiritual foundation of the army, arising from common morality and justice and that their observance will bring happiness to the entire Japanese people.

Several essential ideas designed to legitimize the Meiji reforms took place in the text, such as the great antiquity of Japan and its imperial dynasty. The period of the shogun's rule is declared a shameful episode of Japan's long history. The text states innovations related to the nation-state's building as a return to the origins. The customs that hinder the reforms, according to the author, contrary to authentic Japanese tradition. They are associated with the shogunate, which collapsed at the behest of the deities. The military had to internalize this view and become an example for the rest of the people. At the same time, it is essential to remember that people doing military service communicated with relatives through letters and thus themselves involuntarily became agents of state ideology. Realizing this, the government even promoted creating a separate manual for the soldiers, according to which they were to write letters. Returning home after three years of service, the former soldiers came up with ideas introduced at this time and continued to live with them. Thus, the ideology presented by the state among the military has already spread in society [5, P. 45]. With the militarization of Japan and the growth of the army's and navy's authority, spreading became more and more significant [2, P. 254].

The main goal of this policy was to create a new national identity in Japan. For this, various political myths were used. These myths were supposed to develop Japan's image as a single nation that existed for thousands of years under the direct leadership of the divine emperors. The shogunate in this picture of the world is a temporary anomaly that ended rightly. It was important for the Meiji government to ensure the loyalty of its subjects in the face of reforms. It was not an easy task as the new order was breaking the people's way of life. The imperial directive to the military is a valuable historical source that shows us how the country's modernization reforms were legitimized. The Meiji government developed an ideology and propagated it through the institutions of the nation-state. The army was one of the key institutions in this process.

### References

1. History of Japan. Vol.2. 1868-1998. / Edited by A.E. Zhukov. Moscow: Institute of Oriental Studies, Russian Academy of Sciences. 659 p.
2. Kitagawa J.M. Religion in the history of Japan / Translated by N.M. Seliverstov. Saint Petersburg: Nauka, 2005. 588 p.
3. Meshcheryakov A.N. Emperor Meiji and his Japan. 2nd ed. Moscow: Natalis, 2009. 736 p.
4. Osmanov E.M. "Gundzin chokuyu" ("Imperial Rescript to Soldiers and Sailors") as a monument to the military history of Japan // Written monuments of the East, no. 1 (4). 2006. P. 46-53.
5. Osmanov E.M. Teaching aids for military personnel as sources for the ideological education of soldiers of the Imperial Japanese Army (Meiji period) // Japan: 150 years of the Meiji revolution. Research by Russian and foreign scientists dedicated to the 150th anniversary of the Meiji revolution. Saint Petersburg: Art-Xpress, 2018. P. 40-52. URL: <https://pure-portal.spbu.ru/ru/publications/япония-150-лет-революции-мэйдзи-спб-изд-во-art-xpress-2018-849-c->.

# JURIDICAL SCIENCES

## INVESTMENT IN THE COAL INDUSTRY

*Shpinev Iu.*

*PhD in Law, Senior Researcher in the Sector of Business and Corporate Law,  
Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences,  
Moscow, Russian Federation*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-22-26](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-22-26)

### Abstract

The author examines the issues of investment in the coal industry. The article draws a number of conclusions regarding the current state, prospects, legal regulation and the appropriate type of investment in the coal industry.

The article proves that every year the export component of coal will constantly increase, which is due both to the presence of gas fields on the territory of Russia, and, as a result, cheap gas, and the state's adherence to the basic principles of the «green economy».

It is noted that the desire of developed countries to follow the «green economy» can negatively affect both the industry itself (since developed countries plan to reduce the actual use of coal in the economy) and the investment attractiveness of the industry, due to the negative attitude of potential investors to projects related to the coal industry due to the increasing spread of the principles of socially responsible investment.

**Keywords:** energy, coal industry, fuel and energy complex, investments, capital investments, coal, fuel and energy complex.

The problems of legal regulation of the energy sector of the economy have always been in the focus of attention of scientists due to its importance for the economy and security of any state, since ensuring security is a condition for the survival of the country, without which it is impossible to achieve any other goals [16, 21]. Occupying one of the most important places in the fuel and energy complex, the coal industry is also of great interest from the point of view of the legal regulation of public relations.

General issues of legal regulation of the coal industry in recent years are devoted to the work of V. V. Romanova and A. F. Bikmurzin [15], the legal problems of patenting in the coal industry in the digital era are described in the article by V. K. Shaidullina, V. P. Pavlov, V. N. Sinelnikova, N. A. Efimova, L. Yu. Novitskaya [20], the competitive advantages of domestic coal mining companies are indicated by V. P. Berzhnov in the work of the same name [1].

It should be noted that the general issues of legal regulation of the energy industry are not left without the attention of scientists. Thus, the integration issues of the EAEU in the field of electric power are reflected in the work of L. I. Cherkesova [4], in the field of comparative law, the work of A. H. Ulbashev is devoted to the legal regulation of energy in Israel [23], in Canada – an article by A. Ingelson [9], and the legal issues of energy security in Russia are studied by S. S. Zankovsky [27].

Scientific interest in the legal regulation of relations in the field of energy led to the active development of the direction «Energy Law» at the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences [26] and the creation, ultimately, of an Interdisciplinary Center for Legal Research in the field of energy.

Despite the fairly broad interest of the scientific community in the legal regulation of relations in the energy sector in general, and the coal industry in particular, not so much research has been devoted to the problems of investment in this area, among which one can

note the work of Fr. E. Kovaletov, devoted mainly to the justification of the consolidation of electric power enterprises into regional energy complexes in order to increase investment attractiveness [10] and D. V. Voiko, containing an analysis of promising investments in various areas of the electric power industry [24].

The work of V. M. Volokitina and T. G. Gedich, which considers the economic component of investment in the coal industry [25], as well as the article by V. K. Shaidullina on ways to attract investment by small coal companies, is devoted to the issues of attracting investment directly to the coal industry [19].

At the same time, in recent years there have been global political and economic changes associated with a decrease in investment activity in the Russian energy sector in general and the coal industry in particular due to both the general economic downturn due to the pandemic and the economic sanctions regularly imposed by foreign partners on our country.

A negative role in the investment attractiveness of the coal industry can be played by the «green economy» proclaimed by the leading countries, and, first of all, the rejection of hydrocarbons.

Against the background of these negative trends, in 2020, our country adopted a Program for the development of the Russian coal industry for the period up to 2035 [11].

Thus, the consideration of the issues of legal regulation of investments in the coal industry is quite relevant.

The decade that began in 1991 can be safely called the decade of the formation of the modern coal industry in Russia, and this formation was not easy at all. This difficult period for the industry is characterized by constant mining strikes and pickets, the lack of transparency and unfairness of schemes for the privatization of mines and mines, systematic underfunding of the industry and the provision of foreign loans, which were then stolen, which even the first Deputy Minister of Finance

Vitaly Artyukhov had to admit, and the coal industry was recognized as one of the most criminalized.

In this situation, an important step towards restoring order in the coal industry was the adoption of Federal Law № 81-FZ of June 20, 1996 «On State Regulation in the field of coal Mining and Use, on the features of social protection of employees of coal industry organizations» [6] (hereinafter – the Law on the Coal Industry).

The preamble of this law contains the fundamentals of state policy in the coal industry, largely determined by the peculiarity of the coal industry, and includes the following main provisions:

- coal and the results of its processing are the most important energy source from the point of view of reliability and social significance;
- the process of coal mining, due to its mining and geological features, is particularly complex and dangerous, relative to the extraction of other minerals;
- coal industry enterprises are highly capital-intensive and require regular reconstruction, and the technological process of mining and processing requires regular capital investments;
- the use of coal as a fuel, as well as the process of its extraction, causes significant harm to the environment;
- the reduction of inefficient enterprises leads to the emergence of a large number of workers on the labor market who are not able to immediately perform other work, which entails the need for additional social protection of these workers.

It should be noted that two important details concerning investment in the coal industry are set out in the preamble of the Coal Industry Act itself:

- first, it lists many (but not all) factors that have a significant impact on both the industry itself and its investment attractiveness;
- secondly, the law clearly defines that the coal industry is a highly capital-intensive industry, and the technological process requires regular capital investments, as a result of which investments are extremely necessary for the successful functioning and further development of the sphere under consideration.

The measures taken helped to change the situation in the industry and in 1999, for the first time in the previous 10 years, the coal industry registered an increase of 8.1 percent [2].

At present, Russia has a sufficient number of explored and projected coal deposits, which gives every reason for the further development of the coal industry in order to both provide domestic coal products and export supplies.

The coal industry has adapted to the new realities of the market economy relatively quickly, relative to other sectors of the fuel and energy sector. The vast majority of enterprises in the industry are private companies. Investment projects in the industry are carried out mainly at the expense of the own funds of these enterprises, as well as the attracted capital.

The main direction of the development of the coal industry is export, since domestic coal consumption in Russia is declining every year, which is primarily due

to low gas prices. After the statement by Russian President Vladimir Putin on May 22, 2021 at the Summit of Leaders on Climate Issues about the successes achieved and Russia's commitment to the «green economy», there is no doubt that Russia will continue to reduce the use of coal in the economy.

This is a very positive moment both for the ecology of our country and for the economy, since the presence of our own significant reserves of natural gas, and, consequently, a small price for this type of fuel, will allow us to painlessly reduce the consumption of coal within the country on the one hand, and on the other, will force us to more actively engage in the use of renewable and the development of promising, including hydrogen-based, energy sources.

Thus, the domestic coal industry is still export-oriented, since, taking the fifth place in the world in coal production, we take the third place in its export [5].

The most important buyers of Russian coal are currently South Korea, China, Japan, Ukraine, Germany and Poland, while China, as the leader, accounts for more than 50 percent of global coal consumption [12, 68].

In recent years, there has been a noticeable trend to reduce the share of coal in the energy balances of developed countries and replace it with either natural gas, according to the price criterion, or renewable energy sources, according to the criterion of reducing the harmful impact on the environment due to the declaration of these countries on the transition to a «green economy».

Germany and Poland, despite the fact that these countries are among the top ten consumers of coal, have recently significantly reduced the increase in its consumption, which is primarily due to the decarbonization of the economy, which allows us to highlight the East Asian region as a priority for foreign economic development [12, 67].

It is important to note that at present, India is not among the main buyers of Russian coal, while it is the second largest global consumer. Thus, this market, which is one of the largest consumers of coal, is very promising for Russian suppliers, especially since the growth of coal consumption in India will grow due to the low price relative to natural gas and the need for steel production. However, to solve this important task, it is necessary to significantly increase the capacity of coal in the ports of the Far East.

One of the current challenges is the creation by China, Australia, Japan and 12 other countries in the Asia-Pacific region of the largest free trade area to date - the «Comprehensive Regional Economic Partnership» (VREP). This decision was made on November 12, 2020, following the summit of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) in the capital of Vietnam, Hanoi [3].

In order to maintain its position in foreign economic activity, the domestic coal industry enterprise, with the help of the state regulator, must implement the following legal and economic measures:

- prepare programs to preserve the export potential of the domestic coal industry in the uncertain conditions of the world economy and politics;

- to make the transition to the use of innovative technologies in the industry, including with the use of such projects as the Internet of Things, Smart Mine, Smart Cut, as well as to equip mines with modern additional equipment using intelligent cyber-physical systems;

- develop new technologies for both deep processing of coal and efficient degassing of coal seams;

- continue work on the creation of coal-energy and mining-metallurgical clusters with the provision of necessary subsidies to the subjects of the Russian Federation for these purposes;

- continue the construction of new and modernization of the old infrastructure of ports and coal terminals [13, 44].

Among the main areas of investment in the coal industry are:

- investments in fixed assets related to the technological need for regular updating of machinery and equipment directly involved in coal mining;

- investments in production facilities for processing and enriching coal based on innovative developments aimed primarily at improving the quality of processed products and reducing the harmful impact on the environment;

- investments in scientific and innovative developments aimed both at increasing labor productivity and the quality of the coal processing product, and at reducing harmful effects on the environment;

- investments related to the gradual transition of the industry (following the entire economy) to the digital sphere;

- investments in the development of railway lines that provide timely and inexpensive delivery to the consumer or to storage terminals, since coal is the main cargo for railways;

- investments in coal terminals, including in the ports of the Far East, in order to reduce the size of the logistics component of the final price of coal for the consumer.

Thus, the coal industry needs, as we noted above in the preamble of the Law on the Coal Industry, regular capital investments.

At the same time, the coal industry itself is an industry associated with increased investment risks, which in particular include:

- the need for systematic replacement of fixed assets of production due to its specifics;

- long term turnover of invested capital, in contrast to other sectors of the economy;

- a large share of imported components for advanced machinery and equipment for coal mining and processing;

- significant dependence on world coal prices and their unpredictability;

- the complexity and danger of operations related to coal mining due to its mining and geological features;

- the harmfulness of production and the harm caused to the environment in the process of using coal as fuel.

In recent years, investment risks in the coal industry have increased in connection with the declaration by

developed economic countries of the desire to develop a «green economy», and in this aspect, two negative directions are visible.

First, these countries (and especially the developed countries of Western Europe) are really making every effort to reduce the consumption of coal and its products as a fuel in order to reduce the negative impact on the environment, and strive to switch to renewable energy sources as much as possible. These efforts are bearing fruit, which is clearly seen in the volume of declining growth in coal consumption by countries such as England, Germany, Poland and others.

Secondly, it will be increasingly difficult for mining and processing coal enterprises to find long-term and reliable investors in the near future, due to another actively developing trend in the form of social investment. Indeed, earlier, with ordinary investments, the investor did not care about anything other than getting the maximum profit for the minimum period.

And if ordinary investments were aimed at obtaining the maximum market return in the shortest possible time, then socially responsible investments are already "harmless" investments, in which investments in coal mining enterprises can be considered environmentally and socially questionable, and already ESG investments by definition should not participate in the development of the coal industry, as incompatible with environmental principles [21, 43].

As a separate negative factor for making a decision to invest in the coal industry, it is necessary to indicate China's plans to significantly reduce coal consumption, which is extremely important for the domestic foreign economic portfolio, since its share was 11 percent, has grown significantly recently, and Russian enterprises expected to further expand this market [12, 68].

To attract investment in small companies in the coal industry, some authors suggest using such a type of investment as «initial coin placement», which allows you to attract the necessary capital investments by selling «coins» created using blockchain technologies for investors' cryptocurrency [19, 40], but this method of investment in one of the largest sectors of the economy is very doubtful.

With such investment risks, multiplied by the negative political environment for Russia in recent years, it is not worth counting on significant foreign investment in the domestic coal industry.

Despite the fact that investments in coal industry projects have recently been mainly made by the enterprises themselves, given the necessary investment directions listed above, the coal companies themselves may not be able to cope with such a volume of necessary capital investments.

And then, given the socio-economic importance of the industry, the state can come to the rescue.

At the same time, it should be noted that the usefulness of the state's participation in a particular concession agreement is not limited in this case to the criteria of investment attractiveness familiar to other business projects, but should take into account the socio-economic, and even political aspects associated with



the development and development of vast geological and economic areas [22].

A special feature of the coal industry is the use of concession agreements and production sharing agreements in relation to mineral deposits [8, 66], while the objects of such agreements are often the infrastructure that provides the main production, including terminals, railways, pipelines.

A typical example of such a concession agreement is the Concession Agreement for the infrastructure of the railway transport line Egegest – Kyzyl – Kuragino, concluded with JSC «TEPC Kyzyl-Kuragino».

An important stage in the development of public-private partnership and concession relations in railway transport, including in the coal industry, was the creation of the Commission on Public-Private Partnership Projects and Concessions in Railway Transport [14].

Despite the successful experience, after the adoption of Federal Law № 225-FZ of December 30, 1995 «On Production Sharing Agreements» [7], no production sharing agreements were concluded in Russia, which may be related to:

- a complex procedure for the State Duma to adopt a list of subsurface areas that may be subject to an agreement, which requires the adoption of a federal law, the consent of the Government of the Russian Federation and a positive decision of the representative authorities of the subject of the federation;

- the requirement to purchase less than 70 percent of its domestic technological equipment, while the Russian industry often simply does not have the necessary technologies;

- a system of «double auctions», associated with a confusing procedure for obtaining state permission and a license;

- additional requirements from the Federal Law of November 30, 1995 № 187-FZ «On the Continental Shelf of the Russian Federation» [18, 97].

Thus, one of the most promising types of public-private partnership has not been used in the Russian economy for more than twenty-five years, due, among other things, to the fact that sometimes legislative regulation is situational and chaotic without taking into account the application of existing acts [17, 6].

### References

1. Berezhnov V. P. Competitive advantages of Russian coal mining companies in the world market // *Economy: yesterday, today, tomorrow*. 2019. Pp. 323-329. DOI: 10.34670/AR. 2020. 92. 10. 038.
2. Butrin D. N. Ugolnaya promyshlennost' [Coal industry]. *Power*. 2002. № 4. p. 64. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/308837>. (accessed 13.05.2021).
3. Cherkesova L. I. Legislation of Russia on electric power industry in the context of integration processes of the EAEU // *Innovations. The science. Education*. 2021. № 29. Pp. 695-707. DOI: 10.18411/2706-1962-2020-00002.
4. Cherkesova L. The energy integration of the EAEU as a factor influencing Russia's electricity legislation // *The scientific heritage*. 2021. Vol 3. № 62. Pp. 46-51. DOI: 10.24412/9215-0365-2021-62-3-46-51.

5. Efimova N. V., Filimonov F. Yu. Public-private partnership as a tool for increasing the export of Russian coal // *Proceedings of the Tula State University*. 2020. № 2. Pp. 372-378.

6. Federal Law № 81-FZ of June 20, 1996 «On State Regulation in the field of coal Mining and Use, on the specifics of social protection of employees of coal Industry Organizations» // *Rossiyskaya Gazeta*. 27.06.1996.

7. Federal Law № 225-FZ of December 30, 1995 «On Production Sharing Agreements» // *Rossiyskaya Gazeta*. 11.01.1996.

8. Goosen E. V., Kolevatova A. V., Klislin V. I. On the prospects for the development of public-private partnership in the coal industry of Russia. 2017. № 6 (136). p. 66.

9. Ingelson A. Legal regulation of energy development in Canada // *Entrepreneurial Law*. 2020. № 2. Pp. 49-61.

10. Kovaletov O. E. Investment in electric power industry // *Innovations and investments*. 2018. № 3. Pp. 289-293.

11. Order of the Government of the Russian Federation of 13.06.2020 № 1582-r «On approval of the Program for the Development of the Coal industry of Russia for the period up to 2035» URL: <http://government.ru/docs/39871/> (accessed 12.05.2021).

12. Petrov I. V., Shvandar K. V., Shvandar D. V., Burova T. F. Transformation of the world coal market: modern trends and vectors of development. 2020. № 7 (1132). Pp. 66-70.

13. Plakitkina L. S., Plakitkin Yu. A. New scenarios for the development of the Russian economy: assessment of prices and financial and economic indicators of the development of the coal industry until 2025. 2019. № 2 (1115). Pp. 40-46. DOI: 10.18796/0041-5790-2019-2-40-46.

14. Regulation on the Commission of the Public Council under Roszheldor on PPP Projects and Railway Transport Concessions. URL: [http://www.rlw.gov.ru/storage/document/document\\_file/2019-06/20/doc\\_7.PDF](http://www.rlw.gov.ru/storage/document/document_file/2019-06/20/doc_7.PDF) (accessed 16.05.2021).

15. Romanova V. V., Bikmurzin A. F. Features of legal regulation of the coal industry: trends in the development of energy legislation // *Yurist*. 2013. № 21. Pp. 32-37.

16. Savenkov A. N. Actual problems of constitutional legality in the armed forces of the Russian Federation and the role of the Prosecutor's Office in their solution // *Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Law*. Moscow. 2002. 44 p.

17. Savenkov A. N. Questions of improving criminal law, process and criminal law policy // *State and law*. 2018. № 3. Pp. 5-13.

18. Selezneva N. A., Kuznetsov V. V. Agreement on production sharing: investment potential in the fuel and energy complex // *Eurasian Advocacy*. 2018. № 2 (33). Pp. 96-101.

19. Shaidullina V. K. Attracting investment in the coal industry of Russia: problems and prospects. 2018. № 7 (1108). Pp. 38-41. DOI: <http://dx.doi.org/10.18796/0041-5790-2018-7-38-41>.

20. Shaidullina V. K., Pavlov V. P., Sinelnikova V. N., Efimova N. A., Novitskaya L. Yu. Legal problems of patenting in the coal industry: challenges of the digital economy. 2019. № 1 (1114). Pp. 58-62.

21. Shpinev Iu. S. Social entrepreneurship: issues of legal regulation // Gaps in Russian legislation. 2021. Vol. 14. № 1. Pp. 40-45. DOI: 10.33693/2072-3164-2021-14-1-040-045.

22. Shtenzeig M. R. On the issue of improving the forms of public-private partnership in the development of the natural resource base in the coal industry. 2018. № 8 (1109). Pp. 82-84. DOI: <http://dx.doi.org/10.18796/0041-5790-2018-8-82-84>.

23. Ulbashev A. H. Legal regulation of relations in the field of energy in the state of Israel. 2019. № 1. Pp. 67-74.

24. Voiko D. V. Investments in the electric power industry: global prospects and opportunities // Bulletin of the University. 2018. № 5. Pp. 126-130.

25. Volokitina V. M., Gedich T. G. Investment component in the current situation and development of the coal industry in Russia // Economic analysis: theory and practice. 2017. Vol. 16. № 7 (466). Pp. 1260-1268.

26. Zankovsky S. S. Development of the direction «Energy Law» at the Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences. 2008. № 1. Pp. 39-40.

27. Zankovsky S. S. Energy security of Russia: legal issues // Energy law. 2006. № 2. p. 66.

## ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ИНТЕГРАЦИИ НА РАЗВИТИЕ РОМАНО-ГЕРМАНСКОЙ ПРАВОВОЙ СЕМЬИ

**Зернов А.О.,**

*магистрант*

*Северо-Западного института управления*

*Российской академии народного хозяйства*

*и государственной службы при Президенте Российской Федерации, Россия*

**Воскресенская Е.В.**

*заведующий кафедрой гражданского права*

*и защиты интеллектуальной собственности в технической сфере*

*ФГАОУ ВО «Санкт-Петербургский политехнический университет Петра Великого», Россия*

## THE IMPACT OF GLOBALIZATION AND INTEGRATION ON THE DEVELOPMENT OF THE ROMANO-GERMAN LEGAL FAMILY

**Zernov A.**

*master's degree*

*North-West Institute of Management*

*Russian Presidential Academy of National Economy*

*and Public Administration, Russia*

**Voskresenskaya E.**

*head of the Department of civil law*

*and protection of intellectual property in the technical sphere*

*Peter the Great Saint Petersburg Polytechnic University, Russia*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-26-29](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-26-29)

### Аннотация

В статье затронута тема глобализации, которая чаще ассоциируется с экономическими переменами в государствах, а именно с высокими темпами импортной и экспортной деятельности, зонами свободной торговли и едиными денежными зонами, географическим разделением промышленной деятельности и др. Безусловно, именно это и является основными характеристиками, т.к. одной из фундаментальных основ глобализации (равно как и ее ведущим мотивационным элементом) является удовлетворение экономических интересов. Тем не менее, экономическая часть жизни общества не может существовать отдельно от других ее элементов, и столь значительные изменения в экономике при переходе к глобализационному типу торговли влекут за собой значительные изменения в других сферах жизни общества. Таким образом, глобализация влечет за собой интеграцию на различных уровнях, т.к., как правило, сопровождается миграцией по всему миру. Следует отметить, что в данных условиях право занимает особенную роль.

### Abstract

The article touches on the topic of globalization, which is more often associated with economic changes in states, namely, with high rates of import and export activity, free trade zones and single monetary zones, the geographical division of industrial activity, etc. Of course, these are the main characteristics, since one of the fundamental foundations of globalization (as well as its leading motivational element) is the satisfaction of economic interests. Nevertheless, the economic part of the life of society cannot exist separately from its other ele-

ments, and such significant changes in the economy during the transition to a globalized type of trade entail significant changes in other areas of society. Thus, globalization entails integration at various levels, as it is usually accompanied by migration around the world. It should be noted that in these conditions, law plays a special role.

**Ключевые слова:** правовая глобализация, англосаксонская правовая семья, романо-германская правовая семья, правоведение, правовые системы стран мира.

**Keywords:** legal globalization, Anglo-Saxon legal family, Romano-Germanic legal family, jurisprudence, legal systems of the countries of the world.

Несмотря на то, что зачатки глобализационных процессов находят свое отражение еще в античности, говорить о глобализации како сформировавшемся целом процессе, являющимся неотъемлемой частью объективной реальности, можно лишь начиная с XIX века. Глобализация в современном понимании – это «процесс всемирной экономической, политической, культурной и религиозной интеграции и унификации» [4, с. 18]. Ключевым признаком в данном определении является всемирный характер глобализационных процессов, о котором полноценно можно заявить лишь после индустриализации, которая привела к активному росту торговли (преимущественно между европейскими державами, Соединенными Штатами Америки и другими колониями) и нарастающим темпам инвестиционной деятельности (обусловленной накоплением капитала у отдельного социального класса). В первой половине XX века глобализационные тенденции только нарастали (при этом даже Первая мировая война не смогла изменить данные процессы), однако в начале 1930-ых годов после Великой депрессии в Соединенных Штатах Америки и последующим введением большинством стран высоких импортных пошлин темпы глобализации заметно снизились. Тем не менее, после Второй мировой войны уровень развития технологий (особенно в области перевозок и телефонии) стал стимулом для возрождения глобализационных тенденций, актуальность которых можно наблюдать до сих пор с все более нарастающими темпами [8, с. 208].

В процессе глобализации право занимает особую роль. Во-первых, в условиях глобализации право становится единственным действенным регулятором общественных отношений. Миграционные процессы влекут за собой не только переселение больших групп людей, но и привнесение в существующую социальную общность новых культурных и моральных ценностей, языковых особенностей, традиций, обычаев и др. Это приводит к тому, что иные регуляторы общественных отношений (за исключением права) являются нежизнеспособными в данных условиях [5, с. 16]. Миграционные процессы могут привести к конфликту интересов в рамках религиозных, моральных, традиционных и иных взглядов. В таких обстоятельствах на право возлагается ответственность разрешения данных конфликтов, а также формирования у общества такой модели поведения, которая позволяла бы их избежать.

Во-вторых, право само подвергается давлению со стороны интеграционных процессов, т.к. миграционные процессы требуют от законодателя четко

изложенных диспозиций в отношении самых различных общественных отношений. Право должно мобильно реагировать на динамично изменяющиеся общественные отношения, но при этом сохранять самобытность своей системы, сложившейся в отдельно взятом государстве.

Более того, одной из главных характеристик права в условиях глобализации становится его понятность и доступность для всех членов общества вне зависимости от социального класса и уровня дохода, уровня образования, профессиональной деятельности и др.

Таким образом, в условиях глобализации возникает проблема источников права. С одной стороны, мобильность судебного прецедента как источника права позволяет оперативно регулировать возникающие общественные отношения. Однако, с другой стороны, сложная система прецедентных источников, свойственная англо-саксонской правовой семье, приводит к образованию слишком сложной для понимания, учета и применения системы правовых норм, что особенно актуально в глобализационных условиях, когда прибывшие субъекты права не обладают достаточными познаниями не только в системе права, но и в других элементах жизни общества. Страны-представители романо-германской семьи, напротив, предоставляют субъектам права жесткую иерархию нормативных правовых актов, разобраться в которых способен даже индивид без профильного образования. Однако в то же время процесс принятия новых нормативных правовых актов, равно как и изменение и дополнение текущих, в таких системах – это достаточно длительный и сложный процесс, который не всегда может успевать отвечать существующим пробелам в регулировании жизни общества с достаточной степенью оперативности.

Из этого следует, что две самые распространенные правовые семьи в мире не способны полноценно отвечать на вызовы глобализационных процессов. Как ответ на данную проблему интеграционные процессы начинают проникать в само право, изменяя не только систему правовых норм, но также и интегрируя в существующую в отдельно взятом государстве систему источников права их новые типы. Иными словами, в результате данных процессов все большую актуальность приобретают правовые системы смешанного типа.

Некоторые авторы признают, что сегодня активным предметом исследований ученых-правоведов является правовая глобализация, под которой понимаются интеграционные процессы, находящие свое отражение во всех отраслях системы права, сущностью которых является установление единых правовых норм и стандартов правоприменения, а

также создание наднациональных правоохранительных структур экстерриториальной юрисдикции [4]. Однако такое понятие как «правовая глобализация» не совсем точно передает сущность изменений, происходящих в праве, более того, далеко не все изменения связаны с необходимостью обеспечения устойчивых глобальных связей. Так, не следует относить к глобализационным правовым процессам закрепление в нормативных правовых актах естественных прав человека, т.к. напрямую данные права не стимулируют развитие глобализации, они направлены в первую очередь на повышение уровня жизни граждан, защиту присущих им естественных прав законным путем, а не интеграцию зарубежного правового опыта в экономических целях.

Не следует также отрицать влияние развития коммуникационных технологий, в частности информационно-телекоммуникационной сети «Интернет», которое в буквальном смысле позволяет не только увидеть, но и изучить и понять культурные и иные особенности субъектов, живущих в другой части мира [10, с. 121]. Благодаря современному состоянию технологий интеграция практически любого типа сегодня может происходить и без миграции.

Безусловно, анализ государств, которые являются представителями смешанных правовых систем должен порождать изучение изменений в отдельно взятых странах с целью выявления не только текущего состояния интеграционных процессов в праве, но и их причин, перспектив развития, успешность их применения на практике, органичности внедрения изменений в текущую систему регуляторов общественных отношений. Однако на сегодняшний день уже можно сделать выводы о влиянии интеграционных процессов в условиях глобализации на романо-германскую правовую семью, в рамках которого происходит интеграция правовых институтов англосаксонской правовой семьи. [1, с. 108].

Главная проблема глобализационного влияния отражается именно в странах, которые относятся к романо-германской правовой семье, т.к. более сложный процесс закрепления в законодательстве правовых норм требует осторожного внедрения новых правовых институтов. Система права – это хрупкая совокупность правовых норм, поэтому интеграция как правовых норм, так и новых типов источников права должна происходить вместе с их глубинным анализом и анализом перспектив их влияния, в противном случае баланс существующей системы права может быть нарушен, что, в свою очередь, приведет к устранению ее эффективности, снижению уровня правового сознания граждан, а также росту правового нигилизма в обществе [11, с. 86, 3, с. 56].

Помимо складывающихся внутри государства проблем, требующих оперативного реагирования со стороны права, на национальные правовые системы оказывает влияние также и международное право, т.е. наднациональные правовые институты.

Глобализационные процессы привели к возникновению глобальных проблем, решить которые можно только путем приложения усилий всех стран мира, чем и обусловлено внимание к международному праву и наднациональным институтам [6, с. 12]. К таким глобальным проблемам можно отнести проблему загрязнения окружающей среды, равно как и вытекающие из нее проблемы. Безусловно, влияние текущего состояния окружающей среды можно ощущать уже сегодня, и в случае дальнейшего потребительского отношения общества к природе оно станет критическим для жизни человечества [12, с. 380]. Другой глобальной проблемой является противодействие террористической деятельности и организованной преступности. К сожалению, глобализация стимулирует не только добросовестных участников рынка, но также позволяет организованной преступности расширить сферы своего влияния и выйти на международный уровень. Организованная преступность часто участвует в перевозках незаконных товаров, в том числе и поставке оружия, которое, в конечном счете оказывается в руках террористов [2, с. 432]. Все это ставит под вопрос возможность гармоничного существования общества во всем мире, т.к. данные проблемы критически влияют на жизнь человечества во всех уголках мира, а противодействие им будет эффективным только в случае участия всех стран мирового сообщества. При этом усилия со стороны одного государства могут быть перечеркнуты в случае, если хотя бы несколько государств не хотят участвовать в процессе противодействия данным проблемам.

Данные проблемы и условия диктуют единственно возможный путь развития: правовую конвергенцию, в рамках которой институты, присущие романо-германской и англосаксонской семьям «взаимопроникают» друг в друга [9, с. 47]. Однако важным в рамках правовой конвергенции является сохранение уникальности и самобытности национальных правовых систем. Правовая конвергенция не должна и не может означать унификацию и шаблонное внедрение правовых институтов и норм. Иными словами, конвергенция всегда будет сопровождаться не созданием идентичных национальных правовых систем, а напротив, созданием уникальных систем права, свойственных исключительно отдельно взятому государству. При этом у государств будет сохраняться ведущий источник права (например, нормативный правовой акт), однако в нее могут быть интегрированы и другие источники в уникальных случаях или целях (например, судебный прецедент).

Будущее романо-германской семьи заключается в создании комплекса национальных правовых систем, отличных друг от друга, но с сохранением нормативного правового акта в качестве ведущего источника права. Таким образом, на сегодняшний день можно говорить скорее о разделении правовых семей, нежели объединении государств в правовые семьи и образовании новой правовой семьи. Данные тенденции в развитии права неизбежно порождают тенденции в правовой науке, наблюдать

которые можно уже сегодня. Одной из главных особенностей научного знания является сегодня и в будущем является внимание к сравнительному правоведению. Несмотря на сложность сравнительного анализа национальных правовых систем, именно такие исследования смогут в полной мере раскрыть степень влияния интеграционных процессов в праве, вызванных глобализацией, а следовательно, сделать вывод об их влиянии на жизнь общества как отдельно взятого государства, так и мирового сообщества. Также особую роль будет занимать исследования в области толкования права, в частности герменевтический подход [13, с. 27, 14].

#### Список литературы

1. Азарова И. А. Современные методы исследования смешанных правовых систем // Известия ТулГУ. Экономические и юридические науки. 2016. №1-2. – С. 106-111.
2. Алиев Н. Т., Борбат А. В. Транснациональная организованная преступная деятельность в эпоху глобализации // Всероссийский криминологический журнал. 2020. №3. – С. 431-440.
3. Воскресенская Е. В. Корпоративное право России и Германии: сравнительно-правовое исследование. – Санкт-Петербург: Изд-во Астерион, 2010. – 124 с.
4. Глебов Г. И., Милаева О. В. Современные международные отношения. Учебное пособие. — Пенза: Изд. Пенз. гос. ун-та, 2010.
5. Зернов А.О. Признаки права как предпосылка классификации юридических норм / А.О. Зернов, В.Н. Снетков. // Актуальные проблемы науки и практики. – 2020. – № 1. – С. 15-18.

6. Иванцова Г. А. Внешние и внутренние формы проявления глобализации в праве // Право и практика. 2018. №2. – С. 10-15.

7. Кулизаде Т. А. Правовая глобализация: понятие и содержание // МНИЖ. 2018. №1-2 (67). – С. 158-160.

8. Морозов Игорь Константинович Особенности правовой глобализации в современном мире // Концепт. 2018. №9. – С. 207-212.

9. Печатнова Ю. В., Решетников Г. Е., Стаценко Д. А. Основные правовые системы стран мира: становление и тенденции развития // Вестник Прикамского социального института. 2019. №3 (84). – С. 45-48.

10. Шахназаров Б. А. Право и информационные технологии в современных условиях глобализации // Lex Russica. 2021. №1 (170). – С. 118-134.

11. Шубенкова К. В. Проблема глобализации в праве: историографический обзор // Legal Concept. 2018. №1. – С. 84-90.

12. Щырба М.Ю. Признаки трансформации прав человека в условиях глобализации общества // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2016. №837 (9). – С. 378-382.

13. Ястребова Е. Ю. Вопросы герменевтики в формате юридической науки // В сборнике: Современная юриспруденция: актуальные вопросы, достижения и инновации. сборник статей XXV Международной научно-практической конференции. 2019. – С. 26-28.

14. Elena Voskresenskaya, Vitaly Snetkov, Alexander Tebryaev Current-day matters of administration and law in the field of high-rise construction E3S Web of Conferences 33, 03051 (2018) doi.org/10.1051/e3sconf/20183303051

### ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЕ СУДЬИ В КОНТЕКСТЕ ГАРАНТИЙ НЕЗАВИСИМОСТИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

*Казанчян Л.А.*

*Директор Института философии, социологии и права НАН РА,  
Член Палаты адвокатов РА,  
Кандидат юридических наук, доцент  
Докторант Института философии, социологии и права НАН РА*

### FEATURES OF THE LEGAL STATUS OF A JUDGE IN THE CONTEXT OF GUARANTEES OF THE INDEPENDENCE OF THE JUDICIARY

*Kazanchian L.*

*Director of the Institute of Philosophy, Sociology and Law of NAS RA,  
Member of Chamber of Advocates of the RA  
Candidate of Juridical Sciences, Associate professor  
Doctoral student of the Institute of Philosophy,  
Sociology and Law of NAS RA  
DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-29-33](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-29-33)*

#### Аннотация

В данной научной статье, на основании изучения Конституции и законодательства Республики Армения, раскрываются особенности правового положения судей. В частности, представлены особенности проявления гарантий обеспечения независимости судебной власти, а так же принцип недопустимости вмешательства в деятельность судебной власти.

### Abstract

In this scientific article, based on the study of the Constitution and legislation of the Republic of Armenia, the peculiarities of the legal status of judges are revealed. In particular, the article presents the peculiarities of the guarantees of ensuring the independence of the judiciary, as well as the principle of inadmissibility of interference in the activities of the judiciary.

**Ключевые слова:** Конституция, правовое положение личности, судебная власть, международно-правовые акты, независимость судей, личная неприкосновенность, Бангалорских принципах поведения судей.

**Keywords:** Constitution, legal status of an individual, judiciary, international legal acts, independence of judges, personal integrity, Bangalore Principles of Judicial Conduct.

В современной юридической литературе *согласно общепризнанному определению, правовое положение личности-это ее фактическое состояние в данном обществе и государстве, которое в большей или меньшей мере (в зависимости от формы правления и политического режима государства) находит свое отражение в праве.* [1, с.43; 6, с.125]. Правовой статус личности сложное, социальное, юридическое явление, которое в разные исторические периоды и общественные формации проявлялось по-разному.

В свою очередь, гарантии независимости судей в юридической литературе характеризуются как правовые средства и методы, созданные государством, влияющие на правоприменительную, правотворческую деятельность судей, и укрепляющие правопорядок. Цель этих юридических гарантий - обеспечение законной реализации практической деятельности судов, принятие решений судьями только на основе закона [13, с.81].

Общую систему гарантий судебной власти условно можно разделить на две подсистемы: международные правовые и внутригосударственные правовые гарантии [2, с.37]. Эти две системы в единстве составляют единое целое и являются важными предпосылками для становления независимой судебной власти.

Известно, что принцип независимости суда является основополагающим принципом в вопросе организации и деятельности судов, обеспечивающим осуществление надлежащего правосудия. Независимость суда означает, что при осуществлении правосудия суды руководствуются Конституцией и законом и не зависят от других государственных органов и должностных лиц, свободны от любого влияния [3, с.282].

Известно, что международное сообщество давно пришло к осознанию того факта, что свободу, не всегда возможно обеспечить выполнением основополагающих принципов справедливости, равенства и верховенства права. Независимость суда касается институциональной независимости судебной системы. Судебная власть должна свободно принимать решения по вопросам находящимся в ее компетенции, согласно оценке фактов и восприятию закона, воздерживаться от любых источников или по любой причине от возможных прямых или косвенных воздействий, давлений. Поэтому, основные принципы независимости судебных органов (принятые седьмым Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, состоявшимся в Милане с 26 августа по

6 сентября 1985 года, и одобренные резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН 40/32 от 29 ноября 1985 года), требуют чтобы институциональное поле, необходимое для гарантирования независимости судебной власти, было закреплено Конституцией или законами страны. Более того, все государственные и другие учреждения обязаны уважать и соблюдать независимость судебных органов [11].

Данные положения должны включать, по крайней мере, следующие компоненты:

1. Лица, отобранные на судебные должности, должны иметь высокие моральные качества и способности, а также соответствующую подготовку и квалификацию в области права.

2. Срок полномочий судей, их независимость, безопасность, соответствующее вознаграждение, условия службы, пенсии и возраст выхода на пенсию должны надлежащим образом гарантироваться законом.

3. Судьи, назначаемые или выборные, имеют гарантированный срок полномочий до обязательного выхода на пенсию или истечения срока полномочий, где таковой установлен.

4. Судьи обязаны хранить профессиональную тайну в отношении своей работы и конфиденциальной информации, полученной в ходе выполнения ими своих обязанностей, за исключением случаев открытого судебного разбирательства, и не должны принуждаться к даче показаний по таким вопросам.

5. Судьи могут быть временно отстранены от должности или уволены только по причине их неспособности выполнять свои обязанности или поведения, делающего их несоответствующими занимаемой должности.

Следует подчеркнуть, что Консультативный совет европейских судей недавно представил свое заключение Комитету министров Совета Европы. В частности, документ рассматривает вопрос о недопущении развития корпоративного давления на судебную систему, поскольку судебная система должна быть независимой не только от государственного, но и от частного сектора. Следует отметить, что все эти принципы закреплены в “Бангалорских принципах поведения судей” ООН (“Бангалорские принципы”) [4].

В Бангалорских принципах указано, что реализация всех прав человека в конечном итоге зависит от надлежащего осуществления правосудия. Поэтому, была подчеркнута необходимость в основании и развитии компетентной, независимой и беспристрастной судебной системе. Более того, Бангалорские принципы устанавливают стандарты этического поведения судей, указывая шесть

наиболее важных ценностей судебной системы, руководящие принципы и их применение. Эти ценности включают независимость, объективность, беспристрастность, честность, бескорыстность и осведомленность. Цель Бангалорских принципов – направить судей и предоставить судебной системе определенные нормы регламентации поведения судей.

Следует также отметить, три правовых акта, которые акцентируют крайне важную роль судей в реализации целей Совета Европы. Это Рекомендация N R(94)12 Комитета министров государствам-членам о независимости, эффективности и роли судей (принята Комитетом министров 13 октября 1994 года на 518-м заседании заместителей министров), Европейская хартия о статусе судей («Европейская хартия»), Заключение Консультативного Совета Европейских судей для Комитета Министров Совета Европы N 18(2015) «Состояние судебной системы и ее взаимодействие с другими ветвями власти в современном демократическом государстве».

Анализируя международные правовые и внутригосударственные законодательные нормы, касающиеся **гарантий независимости судей**, можно классифицировать данные гарантии следующим образом: а) организационно-правовые, б) социальные, в) материально-техническая, г) морально-психологические.

По нашему мнению, организационно-правовые гарантии, как минимум, включают комплекс вопросов касающихся статуса как судебной власти в целом, так и отдельно взятых судей.

Гарантии обеспечения независимости судебной власти и связанные с ними положения о статусе судьи закреплены у нас на конституционном и законодательном уровне. В связи с этим, согласно Европейской хартии, основополагающие принципы статуса судей в каждом европейском государстве выражаются во внутренних нормах на самом высоком уровне, а его правила как минимум на законодательном уровне [5].

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что положения, закрепленные в «Европейской хартии о статусе судей», по своему характеру являются основополагающими, и поэтому, последние должны быть закреплены в Конституции или конституционных законах. Примечательно, что измененная Конституция РА от 2015г. и Конституционный закон «Судебный кодекс Республики Армения» (прин. 07.02.2018г.) содержат основополагающие принципы, призванные обеспечить независимость и самоуправление судебной власти.

В рамках обсуждаемой темы следует отметить, что в демократическом, правовом государстве существуют два вида судебной независимости. **Независимость судов от контроля других ветвей власти или структур и независимость каждого судьи при принятии решений** [9,с.29-32]. С теоретической и прикладной точки зрения, в Европейской юридической литературе различают также **функциональную и личную независимость**

**судей**. Первый тип независимости выделяет гарантии, связанных с выполнением функций судьи, а второй – личный статус судьи.

Основополагающим правилом является то, что судьи во время выполнения своих обязанностей должны руководствоваться только своей совестью, Конституцией и законами.

Известно, что существует несколько признанных гарантий личной независимости судьи. К ним относятся: неприкосновенность судьи, срок пребывания судьи в должности, вовлечение органов самоуправления судебной системы в процесс назначения судьи, закрепление Конституцией особенностей отстранения от должности судьи и возраста выхода на пенсию, приостановление полномочий судьи на основании решения суда, политический нейтралитет судьи, гарантирование надлежащих условий труда достойным вознаграждением, а также уточнение рамок обязанностей судьи.

Важным предусловием независимости суда (судьи) является **недопустимость вмешательства в его деятельность**. Иными словами, судья при осуществлении правосудия и предусмотренных законом иных полномочий в качестве суда, а также прав, вытекающих из статуса судьи, независим от государственных органов и органов местного самоуправления, должностных, физических и юридических лиц и не подотчетен кому-либо, в том числе не обязан давать какие-либо разъяснения.

В системе гарантий независимости судебной власти существенное значение имеет особое закрепление в законодательстве политического нейтралитета, неприкосновенности, неизменности признаков, связанных со статусом судьи, единства статуса.

Согласно ст. 164 Конституции РА, судья не может занимать не обусловленной своим статусом должности в иных государственных органах или органах местного самоуправления, какой-либо должности в коммерческих организациях, заниматься предпринимательской деятельностью, выполнять иную оплачиваемую работу, кроме научной, образовательной и творческой работы. Законом о Конституционном Суде и Судебным кодексом могут устанавливаться дополнительные требования несовместимости [10].

Стоит отметить, что деполитизация, как и определенный социальный нейтралитет, одновременно является одним из требований, предъявляемых судье, и гарантией его собственной независимости [7, с.381].

Согласно ст. 4 Конституционного закона «Судебный кодекс Республики Армения», судья не может являться членом или учредителем какой-либо партии, занимать должность в партии, выступать от имени партии или иным образом заниматься политической деятельностью. В публичных выступлениях и в любых других обстоятельствах судья обязан проявлять политическую сдержанность и нейтралитет [8].

Данная проблема особенно актуальна для стран, находящихся в переходном периоде, где на

смену однопартийной системе пришли многопартийность и плюрализм мнений. Мы считаем, что любое отклонение от принципа *политизированности* недопустимо, поскольку оно приведет к нарушению беспристрастности судей.

Данный принцип обладает двойным значением. С одной стороны, он обеспечивает независимость судьи от возможных политических воздействий и вмешательства, с другой стороны, способствует укреплению принципа равенства граждан в важных государственно-правовых институтах.

Более того, судебная власть, решая вопрос конституционности закона, или споры, возникшие по итогам выборов, может превратить все политические вопросы в юридические.

Одной из важнейших гарантий деполитизации судьи является, в частности, запрет на **создание чрезвычайных судов**, поскольку в подавляющем большинстве случаев именно политические судьи выступают в роли чрезвычайных судов. Данный принцип закреплен в ч. 2 статьи 163 Конституции РА.

Стоит отметить, что в результате конституционных реформ 2015г. в главе 7-я “Суды и Высший Судебный Совет” закреплены положения преследующие несколько целей. Во-первых, укрепить гарантии внешней и внутренней независимости судебной власти, повысить эффективность самоуправления судебной власти, а во-вторых, уточнить проблемы, связанные со статусом и функциями Конституционного суда.

Известно, что независимость судебной власти наделена внешними и внутренними компонентами. **Внешняя независимость - это гарантия судебной власти от внешнего вмешательства, а внутренняя- независимость внутри самой судебной системы.** Что касается гарантии внешней независимости, то здесь первостепенное значение имеет процедура назначения судей и прекращения их полномочий

Мы согласны с мнением правоведов о том, что процедура назначения судей, с одной стороны, должна обеспечить независимость судьи, и судья в дальнейшем не должно зависеть от лица назначающего его на должность. С другой стороны данный процесс должен гарантировать ответственность судьи, общественную подотчетность [12, с. 132-134].

Известно, что в 2005г. 55-ая и 95-ая статьи Конституции закрепляли за президентом РА право назначения судей всех инстанций, председателей судов и прекращения их полномочий, однако не уточнялся характер полномочий президента в данном процессе. Следует отметить, что в этом плане международные правовые документы подчеркивают преимущественно протокольную роль главы государства, указывая на необходимость баланса круга субъектов, участвующих в процессе назначения судей. То есть, эта компетенция не должна концентрироваться исключительно в руках одной власти, а, с другой стороны, участие законодательной и исполнительной властей в процессе не должно

предоставлять рычаги влияния последних на судебную власть [15,16,17,18].

Стоит отметить, что Конституционные реформы 2015 г. обеспечили сбалансированное участие законодательной, исполнительной и судебной властей в процессе назначения судей. В рамках парламентской системы правления, Конституция РА, уточняет и ограничивает роль президента РА в процессе назначения судей, делая ее протокольной:

Так, согласно статье 166 Конституции РА, судей судов первой инстанции и апелляционных судов назначает Президент Республики — по предложению Высшего судебного совета. Более того, Высший судебный совет составляет и утверждает списки кандидатур судей, включая списки кандидатур, подлежащих продвижению.

В то же время, ч. 2 статьи 139 Конституции РА также оставляет за Президентом право в 3-дневный срок вернуть в Высший Судебный Совет предложение со своими возражениями.

Следует отметить, что возражения президента не носят обязательный характер для Высшего Судебного Совета. Тем не менее, если Совет не примет во внимание эти возражения, то Президент Республики подписывает соответствующий акт или обращается в Конституционный Суд.

Другим важным вопросом, касающимся внешней независимости судьи, **является круг субъектов, имеющих право на прекращение его полномочий.**

Если в 2005 г. Конституцией Президенту РА были отведены полномочия не только в вопросе прекращения полномочий судьи, но и окончательного решения по его аресту, привлечению в качестве обвиняемого, то в 2015г. в Конституции этими полномочиями наделен только Высший Судебный Совет, а в случае судей Конституционного суда- Конституционный суд.

С изменениями от 2015 г. Конституция отдельно, в контексте ст. 164, также регулирует основополагающие вопросы, касающиеся статуса судьи, в том числе неприкосновенность судьи, ограничения на занятие другой деятельностью, неизменность, социальные гарантии судьи и т. д. Заслуживает внимания регуляции, касающиеся вопроса неприкосновенности судьи.

Примечательно, что Конституция РА с изменениями от 2005 г. предоставляла судье абсолютную неприкосновенность, установив, что судья и член Конституционного суда не могут быть арестованы, привлечены в качестве обвиняемого, а также в их отношении не может быть возбужден вопрос о привлечении к административной ответственности в судебном порядке без согласия соответственно Совета правосудия или Конституционного суда. Такой подход считается препятствием для борьбы с преступностью и, в частности, с коррупцией и по этой причине неприемлемым международным сообществом.

Более того, международные документы подтверждают, что судья должен пользоваться только иммунитетом от уголовного преследования за дей-



ствия, совершенные при исполнении своих служебных обязанностей, а также быть привлечен к ответственности за правонарушения, совершенные вне должностных обязанностей [14, с.18-19].

Поэтому, измененная Конституция, в соответствии с международными принципами и критериями независимости судьи, в ст. 164 закрепляет: “Судья не может быть привлечен к ответственности за выраженное при осуществлении правосудия мнение или вынесенный судебный акт, за исключением случая, когда имеют место признаки преступления или дисциплинарного нарушения” [10].

Что касается проблемы *внутренней независимости судей*, а именно, *независимости внутри судебной системы*, то беспокойство вызывает особая роль, отведенная председателям судов. Внесенные в 2015 г. конституционные изменения приняли за основу также тот принцип, что председатели судов также являются судьями, с той разницей, что, в дополнение к функциям судьи, на своих плечах несут также ответственность за организационные функции. Более того, необходимость ограничения срока полномочий председателей судов исходила из необходимости обеспечения здоровой конкуренции между судьями.

Известно, что в прошлом возможность продвижения по службе была минимальной, поскольку на практике председатели судов обычно занимали свои должности до достижения максимального в качестве судьи, что практически исключало возможность открытия вакансии на этой должности. Тем не менее, конституционные реформы 2015г. закрепили ограниченный срок полномочий председателей судов-для судов первой инстанции и апелляционного суда до трех лет без права на переназначения сразу по истечении срока, для председателя кассационного суда-6 лет без права на переназначения.

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что обеспечение возможности продвижения судей является одним из существенных предпосылок эффективной деятельности судебной системы.

#### Список литературы

1. Айвазян В.Н. Права человека. Ереван, Тигран Мец. 2002. -551с. (на арм.яз.).
2. Арутюнян Г.Г. Судебная власть. Из опыта европейских развитий системного сотрудничества. Ереван, Нжар, 2002.-444 с.
3. Арутюнян Г.Г., Баглай М.В. Конституционное право. Энциклопедический словарь. М., Норма. 2006. - 544 с.
4. Бангалорские принципы поведения судей. ООН (прин.26.11.2002), [Электронный ресурс].-Режим доступа: [https://www.un.org/ru/documents/decl\\_conv/conventions/bangalore\\_principles.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/bangalore_principles.shtml),(дата обращения:15.05.2021).
5. Европейская хартия о статусе судей (прин. 08.07.1998г.).Страсбург, п.1.2, [Электронный ресурс].-Режим доступа: [http:// docs.cntd. ru/docu-ment/901927869](http://docs.cntd.ru/document/901927869), (дата обращения:15.05.2021).
6. Казанчян Л.А. Некоторые аспекты право-

вого положения личности в контексте конституционных реформ Республики Армения// Евразийский юридический журнал, М.: 2020, №5(144).С. 125-127.

7. Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4 т. Тома 1–2. Часть общая: Учебник /Отв. ред. проф. Б.А. Страшун-3-е изд., обновл. и дораб. М.: Издательство БЕК, 2000. - 784с.

8. Конституционный закона “Судебный кодекс Республики Армения” (прин. 07.02.2018) [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=6166&lang=rus>,(дата обращения:15.05.2021).

9. Конституционный судебный процесс: Уч. для вузов / Отв. ред. Саликов М.С.М.: Норма, 2004. - 416 с.

10. Конституция Республики Армения (с изм. от 06.12.2015г.), [Электронный ресурс].-Режим доступа: [https://www.president.am/ru/ constitution-2015/](https://www.president.am/ru/constitution-2015/),(дата обращения:15.05.2021).

11. Основопологающие принципы независимости судебных органов, (прин. 06.09.1985г.), [Электронный ресурс].-Режим доступа: [https://www.un.org/ru/ documents/ decl\\_conv/ conventions/indep.shtml](https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/indep.shtml), (дата обращения:15.05.2021).

12. Погосян В., Саргсян Н. Конституция Республики Армения в редакции 2015 г. Краткие разъяснения. Ереван, Тигран Мец, 2016.-447с. (на арм.яз.)

13. Правоохранительные органы: уч. и практикум для прикладного бакалавриата / Под общ. ред. М. П. Полякова. М.: Издательство Юрайт, 2015.-311с.

14. Шумилов А.Ю. Правила закона о статусе судей. Уч. пособие. М., 2007.-47с.

15. Judicial Appointments, Report adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 16-17 March 2007), CDL-AD(2007)028, п.14, [Электронный ресурс].-Режим доступа: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD%282007%29028.aspx>,(дата обращения:15.05.2021).

16. Judicial Appointments, CDL-AD(2007)028, п.27-30 [Электронный ресурс].-Режим доступа: [http://www.venice.coe.int/webforms/ documents/de- fault.aspx?pdffile=CDL-AD%282007%29028-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282007%29028-e),(дата обращения:15.05.2021).

17. Opinion no. 10(2007) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the Attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on the Council for the Judiciary at the Service of Society; [Электронный ресурс].-Режим доступа: [https://www.coe.int/t/dghl/ cooperation/ccje](https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/ccje),(дата обращения:15.05.2021).

18. Venice Commission Joint Opinion on the Law on the Judicial System and the Status of Judges of Ukraine (CDL-AD(2010)026), п.51, [Электронный ресурс].-Режим доступа: [http://www.venice.coe.int/webforms/ documents /?pdf=CDL\(2010\)068-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(2010)068-e), (дата обращения:15.05.2021).

**ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ПОощРИТЕЛЬНЫХ НОРМ ОСОБЕННОЙ ЧАСТИ УГОЛОВНОГО КОДЕКСА УКРАИНЫ****Литвинов В.В.***Днепропетровский государственный университет внутренних дел  
доцент кафедры уголовного процесса,  
кандидат юридических наук***PROCEDURAL FEATURES OF APPLICATION OF PROMOTIONAL STANDARDS OF A SPECIAL PART OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE****Litvinov V.***Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs  
Associate Professor of the Department of Criminal Procedure  
DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-34-36](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-34-36)***Аннотация**

Рассматривается процессуальный порядок применения норм Особенной части Уголовного кодекса Украины, которые предусматривают освобождение от уголовной ответственности. На основании исследования предложены изменения в УПК Украины.

**Abstract**

The procedural order of application of the norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which provides for exemption from criminal liability, is considered. Based on the research, a change in the Criminal Procedure Code of Ukraine is proposed

**Ключевые слова:** Прекращение уголовного производства, освобождение от уголовной ответственности, поощрительные нормы Особенной части Уголовного кодекса Украины.

**Keywords:** Termination of criminal proceedings, release from criminal liability, incentive norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Законом Украины об уголовной ответственности предусмотрены так называемые поощрительные нормы. Поощрительными нормами следует считать те, которые склоняют совершившее преступление лицо, к социально одобрительному, позитивному поведению. В случае выполнения условий поощрительных норм, лицу совершившему преступление, гарантируются альтернативные способы разрешения уголовно-правового конфликта.

К поощрительным нормам в теории уголовного права относят условия специальных предписаний, которые предусмотрены в нормах Особенной части УК Украины [12, с. 173-174]. Указанные нормы по-разному поощряют лицо совершившее преступление, поскольку выполнение одних условий гарантирует ему признание его действий неправомерными, выполнение других гарантирует лицу альтернативные способы решения уголовно-правового конфликта в связи с совершенным им преступлением, а выполнение третьих - смягчение уголовного наказания за совершенное преступление.

В отличие от других поощрительных норм раздела IX УК Украины «Освобождение от уголовной ответственности», поощрительные нормы Особенной части УК Украины отличаются тем, что они применяются в результате активного социально одобрительного, позитивного поведения лица совершившего преступление (активное содействие раскрытию преступления, возмещение причиненного ущерба или устранение причиненного вреда). Поэтому государство должно поощрять такое социально положительное посткриминальное поведение лица, путем предусмотрения в законе

альтернативных способов разрешения уголовно-правовых конфликтов, потому что такое поведение является полезным как для потерпевшего, так и для общества в целом. Предусматривая поощрительные нормы, государство должно обеспечить их действительность, поскольку те нормы, которые не будут применяться в практической деятельности, не приносят пользы обществу.

Таким образом цель поощрительных оснований прекращения уголовного производства - это обеспечение раскрытия преступлений, предотвращения тяжких последствий уже совершенных преступлений, а также предупреждения совершения других, более тяжких преступлений.

К сожалению, действующим УПК Украины, не урегулирован отдельный процессуальный порядок применения поощрительных норм Особенной части УК Украины. А потому уже долгое время этот вопрос порождает дискуссии. Так, М.П. Карпунин и В.И. Курляндский утверждают, что указанную проблему в случае принятия решения о прекращении уголовного производства можно решить ссылкой только на нормы материального права [3, с. 213]. Р. Крет предлагает уполномочить исключительно суд принимать решение о прекращении уголовного производства в случае установления на то оснований предусмотренных Особенной частью УК Украины [4, с. 554-558].

В этой дискуссии высказывалось мнение, что каждое процессуальное решение должно быть урегулировано нормами КПК, а потому ситуацию, когда в процессуальном решении делаются ссылки на нормы УК, следует рассматривать как временное

явление [7, с. 38]. Я.А. Мотовиловкер отмечает, что при наличии указанных в законе условий важно, чтобы уголовное производство было прекращено именно по тому основанию, которое для данного случая является единственно правильным [5, с. 87]. В связи с изложенным можно утверждать о необходимости предусмотреть в УПК Украины отдельной нормы, которая будет регулировать процессуальный порядок применения поощрительных норм Особенной части УК Украины.

Следует обратить внимание, что процессуальный закон других стран содержит норму, которая регулирует процессуальный порядок применения поощрительных норм Особенной части Уголовного кодекса. Так, согласно п. 11 ч. 1 ст. 29 и ст. 250 УПК Республики Беларусь, уголовное дело закрывается при наличии оснований для освобождения от Уголовной ответственности, предусмотренных статьями Особенной части УК Республики Беларусь [10]. Подобные нормы предусмотрены п. 9 ч. 1 ст. 28 УПК Кыргызской Республики [9], а также п. 12 ч. 1 ст. 37 УПК Республики Казахстан [11].

К сожалению УПК Украины не предусмотрено отдельных норм, которыми был бы урегулирован процессуальный порядок применения поощрительных норм Особенной части УК Украины. Поэтому высказывались мнения о том, что рассматриваемые нормы относятся к деятельному раскаянию [8, С. 81]. Впрочем следует обратить внимание на мнение А.А. Житного о том, что не следует отождествлять деятельное раскаяние и поощрительные нормы Особенной части УК Украины. Это объясняется тем, что, во-первых, поощрительные нормы Особенной части имеют ограниченную сферу применения и высокую степень формализации, то есть могут быть применены только в случае совершения тех преступлений, которые точно указаны в соответствующей статье УК. Во-вторых, они имеют ярко выраженную направленность на достижение цели предупреждения и раскрытия преступлений значительной и повышенной общественной опасности, а также высоколатентных преступлений. В-третьих, значительно отличаются по степени тяжести [2, с. 76]. Как отмечает В.А. Пенегов, прекращение уголовного производства представляет собой средство склонения виновного к саморазоблачению и добровольному устранению вредных последствий с тем, чтобы сократить силы и средства для раскрытия преступления и изобличения виновного, а также сократить уровень латентной преступности. [13, с. 57-58].

Учитывая изложенное, поощрительные нормы Особенной части УК Украины нужно применять в отдельном процессуальном порядке. Многими процессуалистами поддерживается такая точка зрения. Так, М.В. Григорьев считает, что освобождение от уголовной ответственности по специальным основаниям рассматривается как уголовно-процессуальное решение, что находит свое отражение в постановлении о прекращении уголовного производства [1, с. 14]. Такого же мнения придерживается и В.В. Навроцкая, которая предлагает дополнить

УПК Украины таким основанием закрытия уголовного производства: «при наличии оснований, предусмотренных в Особенной части УК Украины» [6, с. 178-180].

Для определения процессуального порядка применения рассматриваемых норм следует обратить внимание на главные аспекты поощрительных норм Особенной части УК Украины, а именно на то, что они поощряют лицо совершившее преступление, совершить посткриминальные общественно полезные действия. Государство, в свою очередь, учитывает выполненные лицом действия, которые предусмотрены поощрительными нормами, и считает уголовно-правовой конфликт исчерпанным. Кроме этого, предусматривая поощрительные нормы, государство преследует цель обеспечить раскрытие особо тяжких преступлений, а также высоколатентных преступлений, которые являются сложными в раскрытии и расследовании. К тому же такие нормы включают в себя не только поощрительные составляющие, которые побуждают человека к совершению общественно полезных действий, разоблачающих его в совершении преступления. Эти нормы так же направлены на предупреждение в дальнейшем совершения более тяжких преступлений. Гарантируя альтернативный способ решения уголовно-правового конфликта, государство тем самым предупреждает совершение более тяжкого преступления или наступления более тяжких последствий уже совершенного преступления.

Например, сдав оружие, лицо уже не применит ее для убийства; обратившись в лечебное учреждение и начав лечение от наркомании, лицо не совершит преступления с целью найти деньги для приобретения наркотических средств и тому подобное.

Несмотря на социальную пользу выполнения условий поощрительных норм Особенной части УК Украины, считаем ошибкой не начинать досудебное следствие в случае их выявления. В данном случае начало досудебного расследования является обязательным, поскольку для принятия решения о прекращении уголовного производства необходимо в полном объеме получить фактические данные, по которым можно будет установить наличие всех условий поощрительной нормы Особенной части УК Украины и на основе этого принять обоснованное и мотивированное решение.

Целесообразнее, на наш взгляд, в УПК Украины предусмотреть норму, которая бы регулировала порядок прекращения уголовных производств на стадии досудебного расследования в случае установления для того обстоятельств, предусмотренных поощрительными нормами Особенной части УК Украины. К тому же процессуальный порядок применения поощрительных норм должен быть таким, чтобы мотивировать лиц, совершивших преступление, выполнять общественно полезные посткриминальные действия. Поэтому процессуальный порядок применения таких оснований нуждается в упрощении, которое возможно путем введения в уголовном судопроизводстве нового вида государственных средств противодействия преступлениям,

а именно освобождения от уголовного преследования. Такой процессуальный порядок предусматривал бы, что в случае проведения всех необходимых следственных действий и установления соответствия обстоятельств совершения преступления всем условиям поощрительной нормы Особенной части УК Украины, уголовное производство должно прекращаться в связи с освобождением лица от уголовного преследования. Гарантией законности принятия такого решения будет: во-первых, то, что указанное решение можно принять за совершение ограниченного числа преступлений, предусмотренных Особенной частью УК Украины; во-вторых, такое решение должно быть принято только с согласия лица которое совершило преступление; в-третьих, принятие такого решения возможно только с согласия прокурора.

### Список литературы

1. Григорьев Н.В. Процессуальные аспекты освобождения от уголовной ответственности по специальным основаниям, предусмотренным особенной частью УК РСФСР: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика; теория оперативно-розыскной деятельности» / Н. В. Григорьев. – М., 1992. – 22 с.
2. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Житний Олександр Олександрович; Націон. ун-т внутр. справ. – Харків, 2003. – 211 с.
3. Карпунин М. П. Уголовная ответственность и состав преступления: М. П. Карпунин, В. И. Курляндский. – М., 1974. – 213 с.
4. Крет Г. Р. Порядок закриття кримінальних справ за наявності підстав, передбачених деякими нормами Особливої частини КК України / Г. Р. Крет // Держава і право: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. № 37. – С. 554–558.
5. Мотовиловкер Я. О. Основания прекращения уголовного дела по реабилитирующим лицом мотивам / Я. О. Мотовиловкер // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 87–94.
6. Навроцька В. В. Засада диспозитивності та її реалізація в кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Навроцька Віра В'ячеславівна; Львівський національний ун-тет ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 255 с.
7. Прошляков А.Д. Взаимосвязь материального и процессуального уголовного права: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра юрид. наук: спец. 12.00.08, 12.00.09 / А. Д. Прошляков. – Екатеринбург, 1997. – 39 с.
8. Тertiшник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тertiшник. – К.: А.С.К., 2002. – 1056 с.
9. Уголовно-процессуальный кодекс Киргизской Республики от 24 мая 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.kz/asia/kg/upk/>. – Дата доступа: 01.03.2021.
10. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 г. № 295-3 с изменениями и дополнениями по состоянию на 15 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kodeksy.by/ugolovno-processualnyu-kodeks>. – Дата доступа: 01.03.2021.
11. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 13 декабря 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lex.kz/asia/kz/upk/>. – Дата доступа: 01.03.2021.
12. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: навч. посіб. / П. В. Хряпінський. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 192 с.
13. Шимановский В. В. Недоказанность участия лица в совершении преступления как процессуальное основание для прекращения уголовного дела / В. В. Шимановский // Известия Высших учебных заведений. Правоведение. – 1986. – № 1. – С. 84–88.

## РОЛЬ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ БЕЗОПАСНОСТИ НА ТРАНСПОРТЕ

*Рубцова М.В.*

*Старший научный сотрудник  
НИИ Университета прокуратуры Российской Федерации*

## THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN ENSURING TRANSPORT SECURITY

*Rubtsova M.*

*Senior Researcher*

*at the Research Institute of the University of the Prosecutor's Office of the Russian Federation*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-36-40](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-36-40)

### Аннотация

Статья посвящена вопросам прокурорского надзора за исполнением законов в обеспечении безопасности на транспорте. Выделяются и описываются характерные особенности данного надзора, как гарантии соблюдения интересов государства и предпринимательского сообщества в развитии транспортной сферы; граждан, пользующихся услугами транспорта. Значительное внимание уделяется прокурорской деятель-

ности в сфере исполнения законов о безопасности на транспорте, и прежде всего деятельность контролирующих органов в этой части. В статье раскрывается специфика прокурорского надзора за исполнением законов, регулирующих данную сферу правовых отношений.

#### **Abstract**

The article is devoted to the issues of prosecutor's supervision over the implementation of laws in ensuring transport safety. The characteristic features of this supervision are highlighted and described, as guarantees of compliance with the interests of the state and the business community in the development of the transport sector; citizens who use transport services. Considerable attention is paid to the prosecutor's activities in the field of enforcement of laws on transport safety, and above all the activities of regulatory authorities in this area. The article reveals the specifics of the prosecutor's supervision over the execution of laws regulating this sphere of legal relations.

**Ключевые слова:** транспорт; безопасность; прокуратура; надзор; законодательство; эксплуатация; законность; меры прокурорского реагирования.

**Keywords:** transport; security; prosecutor's office; supervision; legislation; operation; legality; measures of prosecutor's response.

В России транспортная система включает в себя комплекс различных видов транспорта, который регулируется разными нормативными правовыми актами. Транспортная система отличается особой сложностью, при этом эксперты отмечают ее техническое и технологическое отставание по сравнению с развитыми странами. Она не готова к повсеместному применению современных технологий, в первую очередь контейнерных. Отмечается высокий уровень износа транспорта: технический флот государственных бассейновых управлений водных путей и судоходства изношен на 85%, коммерческий флот на 75%. Серьезной проблемой является медленный темп повышения уровня безопасности судоходных гидротехнических сооружений из-за ухудшения их технического состояния, почти 80% из них эксплуатируется 50 – 70 лет и более, только 17,3% сооружений, подлежащих декларированию, имеют нормальный уровень безопасности. Растущий спрос на грузовые перевозки сдерживается неразвитостью транспортно-логистической системы страны. На низком уровне остается транспортно-экспедиционное обслуживание населения и экономики. В стране отсутствует высокоскоростное железнодорожное сообщение. Износ основных производственных фондов на железнодорожном транспорте составляет 60%, на морском – 34%, на внутреннем водном – 66%, на автобусном – 51%, грузовом автомобильном – более 50% и на воздушном – 50%. Значительная часть их эксплуатируется за пределами нормативного срока службы, другая – приближается к этому сроку. Как следствие, существенно ухудшаются показатели безопасности и экономической эффективности работы транспорта.

Состояние безопасности транспортной системы, безусловно, влияет на деятельность государственных органов в сфере защиты национального суверенитета и безопасности страны, а также в транспортном обеспечении граждан и перемещении грузов. Очевидно, что транспорт выполнит свое предназначение только при условии, если будет безопасным. В деятельности транспортных прокуратур осуществление надзора за исполнением законов в транспортной сфере является приоритетным направлением. Данный надзор – гарантия

соблюдения интересов государства и предпринимательского сообщества в развитии транспортной сферы; граждан, пользующихся услугами транспорта, а это практически все население России. Прокурорский надзор обладает признаком всеобщности, т.е. предполагает комплексное его осуществление. Прокуроры вправе проводить проверку исполнения любого законодательства на объектах всех четырех (железнодорожного, воздушного, морского и внутреннего водного транспорта) видов транспортной сферы в соответствии с имеющимися надзорными полномочиями.

Предметом прокурорского надзора на рассматриваемом направлении является исполнение конституционных норм и норм других законов о безопасности транспорта, соответствие законам правовых актов, издаваемых органами и должностными лицами, которые уполномочены осуществлять деятельность в транспортной сфере.

Приказом Генпрокуратуры России от 15 июля 2011 года № 211 «Об организации надзора за исполнением законов на транспорте и в таможенной сфере» устанавливается, что при реализации надзорных полномочий транспортным прокурорам считать приоритетными направлениями надзора за исполнением законов о транспортной безопасности, безопасности движения и эксплуатации транспорта, инженерных сооружений и технических средств, непосредственно обеспечивающих его безопасное функционирование, защите прав потребителей при пользовании транспортными услугами, охране их жизни, здоровья и имущества, а также применение мер прокурорского реагирования, направленных на обеспечение надлежащего контроля (надзора) уполномоченными органами государственной власти за своевременной и надлежащей подготовкой специалистов в сфере гражданской авиации, железнодорожного и водного транспорта.

Во исполнение данного приказа транспортными прокурорами принимались эффективные меры реагирования на нарушения в целях обеспечения законности в сфере транспортной безопасности, эксплуатации железнодорожного, воздушного и водного транспорта, расходования средств федерального бюджета. Деятельность прокуроров была

направлена на обеспечение законности нормативных правовых актов в сфере безопасности железнодорожного, воздушного и водного транспорта, где прокуроры взаимодействовали с органами государственной власти субъектов Российской Федерации, местного самоуправления, территориальными прокурорами. К примеру, в Дальневосточном федеральном округе по мерам прокурорского реагирования в соответствии с федеральным законодательством приведены 20 нормативных правовых актов, в том числе создававших административные барьеры в осуществлении предпринимательской деятельности и предпосылки для совершения коррупционных правонарушений. В результате рассмотрения актов реагирования транспортных прокуроров правовые акты приведены в соответствие с требованиями федерального законодательства. Как показывает практика прокурорского надзора, эффективной мерой прокурорского реагирования является внесение представлений. Генеральной прокуратурой России руководителю Росавиации внесено представление, в котором отмечено, что при выдаче сертификатов летной годности воздушного судна привлекаемые Росавиацией центры по сертификации не выполняли программы проведения работ по оценке летной годности, а подтверждения соответствия авиационной техники установленным требованиям давались неуполномоченными лицами. В связи с указанными нарушениями отстранено от полетов более 40 воздушных судов, прекращена или ограничена деятельность 3 авиапредприятий. В деятельности Росавиации выявлены факты ненадлежащего осуществления лицензионного и сертификационного контроля, непринятия мер реагирования при отсутствии необходимого количества у авиакомпаний воздушного судна. Несмотря на неудовлетворительное финансово-экономическое состояние 6 авиапредприятий, вопрос принятия ограничительных мер не был решен. Министру транспорта Российской Федерации внесено представление, поставлено на контроль принятие Министерством необходимых нормативных правовых актов по вопросам реализации переданных от межгосударственного авиационного комитета национальным органам власти России полномочий по проведению обязательной сертификации авиационной техники, заключению международных соглашений в области летной годности с авиационными властями иностранных государств, регламентации полномочий подведомственного Росавиации Авиационного регистра Российской Федерации и др. В связи с непринятием Росавиацией необходимых мер, в том числе ограничительного характера в отношении авиакомпаний, нарушающих требования Воздушного кодекса Российской Федерации, Генеральной прокуратурой Российской Федерации руководителю Росавиации внесено представление. В дальнейшем, после возникновения кризисной ситуации и в связи с отменами рейсов авиакомпании еще одно представление, в том числе по вопросам неустойчивого финансового состояния иных авиаперевозчиков, внесено Министру транспорта России. По указанным в данных актах реагирования

фактам проведена служебная проверка, по ее результатам заместителю руководителя Росавиации распоряжением Председателя Правительства Российской Федерации объявлен выговор. Изучение практики надзора свидетельствует, что прокурорами использовались профилактические меры – предостережения. В частности, транспортные прокуроры активизировали работу по профилактике травматизма на железнодорожных переездах. Применен ряд мер прокурорского реагирования, в том числе объявление Уральским транспортным прокурором на заседании межведомственной рабочей группы предостережений о недопущении нарушений закона начальникам Свердловской региональной дирекции железнодорожных вокзалов и Свердловской дирекции управления движением. По итогам рассмотрения актов прокурорского реагирования были осуществлены меры по предупреждению травматизма на переездах [1].

Транспортными прокурорами в условиях пандемии коронавирусной инфекции вносились соответствующие коррективы в свою деятельность. Это выражалось в усилении надзора за соблюдением предприятиями транспорта санитарных требований, а также принятием необходимых мер по защите здоровья пассажиров. Прокурорами выявлялись нарушения закона, принимались все необходимые меры, направленные на их незамедлительное устранение.

Так, за 9 месяцев 2020 года количество крушений на железнодорожном транспорте сократилось на 36% (с 19 до 12), на 11% снизилось число травмированных граждан (с 1650 до 1462). Наблюдается снижение числа эксплуатационных происшествий на водном транспорте (с 143 до 113). Анализ показал, что уменьшение пассажирских перевозок явилось одной из причин снижения числа происшествий на всех видах транспорта. Благодаря надзорной деятельности прокуроров положительные тенденции наблюдались и на воздушном транспорте. Органами прокуратуры уделялось особое внимание исполнению законодательства о безопасности полетов в части их орнитологического обеспечения. Практика прокурорского надзора показала, что имелись различные нарушения закона, которые существенно могли повлиять на безопасность полетов. В частности, не проводились орнитологические обследования аэродромов, планы мероприятий по борьбе с птицами должным образом не составлялись. В соответствующих аэродромных службах отсутствовали необходимые технические средства для отпугивания и отлова птиц или попросту не применялись ими вовсе. Прокурорами пресекались все случаи размещения вблизи аэродромов полигонов бытовых отходов, несанкционированных мусорных свалок и других объектов, способствующих массовому скоплению пернатых.

Например, Махачкалинской транспортной прокуратурой по фактам размещения несанкционированных свалок бытовых отходов в Карабудахкентском районе и городе Каспийске внесены представления главам муниципальных образований. По

результатам рассмотрения данных представлений полигоны ликвидированы.

Прокурорами в сфере безопасности на железной дороге в 2020 году выявлено более 9,8 тысячи нарушений, в целях устранения которых внесено более 3,6 тысяч актов прокурорского реагирования. При осуществлении своей деятельности основные усилия прокуроров, также были направлены на исполнение законодательства, регламентирующего вопросы безопасности плавания на внутреннем водном, морском транспорте. К примеру, в этом году транспортными прокурорами пресечено почти 3 тысячи нарушений в сфере эксплуатации на водном транспорте. Материалы прокурорских проверок свидетельствовали о том, что имели место случаи подделки квалификационных документов для трудоустройства в качестве членов экипажей, факты неправомерной выдачи документов об образовании и др. При выявлении нарушений закона по всем фактам прокурорами организовывались процессуальные проверки, принимались необходимые меры, аннулировались выданные незаконно документы.

В России, как и во всем мире имеется проблема брошенных затонувших судов и их утилизации, которая затрагивает интересы государства в вопросах обеспечения безопасности судоходства и защиты окружающей среды от загрязнения, а также судовладельцев-собственников имущества и участников страхового бизнеса. Подъем, затонувших судов стоит немалых денег (в зависимости от его величины стоит от 500 тысяч до десятков миллионов рублей) и является сложной процедурой однако, по мнению экспертов, затонувшие корабли опасны для судоходства, негативно влияют на экологическую ситуацию (особенно это касается утечек топлива и машинного масла), выделяют токсичные вещества – ртуть, свинец и другие.

Прокурорскими проверками установлено, что только в акватории Дальневосточного транспортного региона находится более 220 затонувших судов и их остатков, из них 54 – в границах используемых для судоходства внутренних водных путей и 166 – в акваториях морских вод. При этом организации-собственники более 180 таких объектов не известны либо ликвидированы. По результатам таких проверок в отношении объектов, создающих угрозу безопасности судоходства и мореплавания, транспортные прокуроры в 2013 – 2020 годах направили в суды 45 исков с требованием обеспечить их подъем и утилизацию. Решениями судов 38 из этих заявлений удовлетворено, 6 находится на рассмотрении. По результатам исполнения судебных решений из акватории удалено 14 затонувших судов [2].

Анализ мер реагирования, принимаемых транспортными прокурорами, показал, что в подавляющем большинстве случаев их требования органами управления поднадзорных организаций (предприятий) и учреждений удовлетворяются, принимаются меры к устранению допущенных нарушений закона и их недопущению в дальнейшем. Данная тенденция прежде всего обусловлена

участием транспортных прокуроров в рассмотрении внесенных актов реагирования, поддержанием заявленных требований в судах и органах административной юрисдикции. Отказывая прокурорам в удовлетворении представлений, транспортные организации, как правило, ссылаются на необходимость несения значительных расходов для выполнения тех или иных мероприятий. При указанных обстоятельствах прокурорами активно применяется судебное повеление к устранению нарушений закона, так же, как и в случаях принципиального несогласия с их позицией.

Генеральной прокуратурой России, также отмечалась особая значимость соблюдения законности в транспортной сфере, в данной сфере правовых отношений давалась позитивная оценка итоговым результатам прокурорской деятельности о чем свидетельствует снижение количества выявляемых нарушений на транспорте (2018 г. – 112 тыс., 2020 г. – 99 тыс.). Однако, несмотря на позитивные результаты своей деятельности, прокуроры обязаны уделять значительное внимание вопросам безопасности и защиты прав пассажиров.

Об эффективности деятельности органов прокуратуры свидетельствуют и принятые Генеральной прокуратурой Российской Федерации следующие документы, регламентирующие усиление прокурорского надзора в железнодорожной сфере, а также в сфере функционирования водного транспорта: указание Генпрокуратуры России от 20 февраля 2020 года № 84/23 «Об усилении прокурорского надзора за исполнением законодательства в сфере функционирования железнодорожного транспорта», указание Генпрокуратуры России от 13 января 2021 года № 4/23 «Об усилении прокурорского надзора за исполнением законодательства в сфере функционирования водного транспорта». Проверка исполнения законов проводится на основании поступившей в органы прокуратуры информации о фактах нарушения законов, требующих принятия мер прокурором, в случае, если эти сведения нельзя подтвердить или опровергнуть без проведения указанной проверки. Транспортный прокурор по итогам проведенной проверки в соответствии с Федеральным законом «О прокуратуре Российской Федерации» принимает соответствующие меры реагирования, направленные на устранение выявленных нарушений закона и привлечение к ответственности виновных лиц. Выбор той или иной меры реагирования зависит от вида правонарушения, его общественной опасности, распространенности [3].

Проблема обеспечения транспортной безопасности волнует специалистов и обывателей; исключительная важность транспортной безопасности осознается на всех уровнях управления государством. Согласно требованиям Транспортной стратегии Российской Федерации на период до 2030 года, утвержденной распоряжением Правительства Российской Федерации от 22 ноября 2008 года № 1734-р, развитие транспортной системы России должно быть нацелено на обеспечение максимальной безопасности, полный и опережающий учет

международных требований в области безопасности перевозок с использованием формализованных критериев и оценок, в том числе принятых или разрабатываемых в международной практике. В последние годы в России и за рубежом особую остроту приобрела такая угроза транспортной безопасности, как совершение актов незаконного вмешательства в деятельность предприятий транспорта. В этой связи задача обеспечения транспортной безопасности непосредственно и напрямую связана с вопросами превенции транспортной преступности – предупреждения террористических актов и прочих криминальных проявлений в транспортной сфере. В научных публикациях присутствуют различные мнения относительно безопасности как феномена, а также многочисленные подходы к определению базового понятия «безопасность». Данное обстоятельство отчасти является причиной существования различных трактовок содержания понятия «транспортная безопасность». Рассматривая проблему обеспечения транспортной безопасности через призму правового регулирования, в качестве исходных понятий следует использовать правовые дефиниции, содержащиеся прежде всего в законодательных актах [4].

Борьба за доступ к рынкам и ресурсам выдвинула на первый план проблему установления контроля над транспортной инфраструктурой и артериями, включая Арктику и океаны. Как правило, обеспечивается общественная и государственная безопасность наряду с укреплением безопасного функционирования объектов жизнеобеспечения, других потенциально опасных объектов, объекты и транспортная инфраструктура. Необходимо повысить уровень антитеррористической защищенности топливно-энергетического, химического, ядерного и оборонно-промышленного комплексов государства [5].

На современном этапе безопасность на транспорте представляет собой очень сложную социально-политическую и научно-техническую задачу, сущность и содержание которой остаются теоретически не исследованными [6]. Эффективные транспортные системы необходимы для процветания Европы, оказывая значительное влияние на экономический рост, территориальную сплоченность, социальное развитие и окружающую среду. В то же время транспорт всегда подвергался актам незаконного вмешательства, начиная от простых преступных действий на территории поставщиков транспортных услуг и заканчивая грабежами грузов при перевозке, актами пиратства и угона, а также террористическими актами. Безопасность в транспортном контексте направлена на предотвращение актов незаконного вмешательства в отношении пассажиров, грузов или транспортной инфра-

структуры. Безопасность должна давать пользователям уверенность в том, что они могут использовать транспорт. Транспорт – и, следовательно, транспортная безопасность – также имеет важное международное измерение: для обеспечения безопасности внутри Европейского союза (далее – ЕС) может потребоваться, чтобы транспортная безопасность осуществлялась за пределами ЕС до начала поездки в ЕС.

Транспорт имеет основополагающее значение для нашей экономики и общества. Мобильность жизненно важна для внутреннего рынка и для качества жизни граждан, поскольку они пользуются свободой передвижения. Транспорт способствует экономическому росту и созданию рабочих мест: она должна быть устойчивой в свете новых вызовов, с которыми мы сталкиваемся. Транспорт является глобальным, поэтому эффективные действия требуют тесного международного сотрудничества.

### Список литературы

1. Александрова, Л.И. Прокурорский надзор за исполнением законов о безопасности на транспорте: монография. /Л.И. Александрова [и др.] / рук. авт. коллектива Т.А. Диканова: Ун-т прокуратуры Рос. Фед. – М., 2019. - 372 с.
2. Тюльков, В. Пандемия заметно сократила пассажиропоток, но работы у транспортных прокуроров меньше не стало. /В. Тюльков/ [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.interfax.ru/interview/743687> (дата обращения: 26.01.2021).
3. Rubtsova, M.V. The specifics of violations of air transport safety laws detected by transport prosecutors. /M.V. Rubtsova/. The scientific heritage (Budapest, Hungary). - № 23 (2018). - P.3.
4. Иванов, Д.В. Уголовно-правовые, криминологические и криминалистические аспекты преступлений, связанных с использованием транспортных средств: монография. /Д.В. Иванов, О.Г. Карнаухова, Е.В. Кузбагарова [и др.] / отв. ред. А.В. Табаков; СПб гос. арх.-строит.ун-т. – Санкт-Петербург: 2020. - 240 с.
5. Avdeev, V.A. Legal basis for ensuring transport security. /V.A. Avdeev, O.P. Gribunov, E.A. Kiselev, N.O. Vedyшева, A.N. Aksenov, O.V. Buglimova// Journal of critical reviews. - 2020. - № 7 (13). - С. 336-339. [Electronic resource] - Access mode: <http://www.jcreview.com/?mno=118710> (Access data: 23.04.2021).
6. Shvetsov, A.V. The Stakeholders of Transport Infrastructure as an Element of the Transport Security System. /A.V. Shvetsov// World Of Transport And Transportation. – 2020. - №18. - Iss. 1. pp. 244–257. [Electronic resource] - Access mode: <file:///C:/Users/7171211/Downloads/1840-3618-1-SM.pdf> (Access data: 23.04.2021).



**ПРИМЕНЕНИЕ ВТОРИЧНЫХ ШВОВ В ХИРУРГИИ ВО ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ. ИСТОРИЯ ИХ РАЗРАБОТКИ И МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ****Симомян Р.З.,***Доцент кафедры общественного здоровья и здравоохранения  
ФГБОУ ВО Курский государственный медицинский университет Минздрава России***Конохова Н.С.***Студент лечебного факультета  
ФГБОУ ВО Курский государственный медицинский университет Минздрава России***APPLICATION OF SECONDARY SEAMS IN SURGERY DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR.  
HISTORY OF THEIR DEVELOPMENT AND METHOD OF APPLICATION****Simonyan R.,***Associate Professor of the Department of Public Health and Healthcare of the Kursk State Medical University of the Ministry of Health of Russia***Konokhova N.***Medical student  
Kursk State Medical University of the Ministry of Health of Russia*DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-41-42](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-41-42)**Аннотация**

Данная статья повествует о таком соединении, как вторичный шов, который успешно применяется в хирургии, о методе его наложения, а также истории появления и начала повсеместного использования этой манипуляции, начавшейся во время военных действий мировых войн.

**Abstract**

This article tells about such a connection as a secondary suture, which is successfully used in surgery, about the method of its application, as well as the history of the appearance and the beginning of the widespread use of this manipulation, which began during the hostilities of the world wars.

**Ключевые слова:** Великая Отечественная война, медицинские работники, хирургия, лечение ран.

**Keywords:** the Great Patriotic War, medical workers, surgery, wound treatment.

Неоценимый подвиг совершили медицинских работников в годы Великой Отечественной войны, не боясь применять новые техники и практики для лечения больных и тем самым спасая жизни своих соотечественников. Тема памяти наших предков всегда остается актуальной, ведь важно чтить заслуги и трудный опыт прошлых поколений, знать историю, чтобы не повторять ошибок, а учиться новому.

Цель работы рассказать о небольшой, но очень важной манипуляции в хирургии, которая помогает спасать и облегчать жизнь многих людей.

Для её создания использовались различные материалы: собрания сочинений и труды известных, заслуженных медиков, их исследования и статьи.

Вторичный шов-это соединение, которое накладывают на гранулирующие раны для укрепления первичных швов с целью укрепления раны, её повторного закрытия. Накладывается после биологического очищения, то есть устранения гнойных выделений после воспалительных процессов, участков некротизированных тканей.

Известны два вида соединения: ранний и поздний швы. Они относятся к числу вмешательств, которые ускоряют заживление гранулирующей раны.

Ранний шов накладывается на 8-20 сутки, поздний после 20 суток. Их разделяют из-за того, что к концу третьей недели образуется рубцовая ткань, которая препятствует сближению краев раны и их срастанию поздний применяется после двух и

более недель, когда края раны уже фиксированы рубцовой тканью. В связи с этим поздний шов относится к более сложным манипуляциям, при их наложении иссекают рубцовые края раны, лишь затем накладывают шов и вяжут нити.

История появления и начала применения:

Впервые вторичные соединения были широко применены во французской армии в первую мировую войну после работ Алексиса Карреля и его сотрудников, исследовавших раны, которые были получены во время боевых действий и их бактериальную микрофлору. Однако Филибер Делорм писал о данном шве за 30 лет до первой мировой войны, так же о нем упоминал Т. Кохер в учебнике по оперативной хирургии.

Отечественные хирурги, такие как Н. Н. Бурденко, А. М. Заблудовский, Д. А. Энтин, А. Э. Рауер, З. А. Ландерс, и др. начали применять соединение во время первой мировой войны. Тем не менее массовое применение его началось только во время Великой Отечественной войны. К 1943 г. Н. Н. Бурденко имел большой опыт использования вторичного шва в практике -9520 случаев, Н. Еланский - 22 000 случаев, Б. Д. Добычин - 13 350 случаев, И. В. Криворотое - 12 163, Н.

После рассмотрения сведений, оставшихся после Великой Отечественной войны, по данным Т. Я. Арьева сделали вывод, что вторичный шов накладывался более чем в 8% всех ранений мягких тка-

ней, 80% вторичных швов было наложено при ранениях мягких тканей и лишь 20% при огнестрельных переломах костей.

Так же существуют ещё данные об общих исходах наложения соединения: первичное заживление — 54%, неполное (частичное) расхождение швов — 37% и полное расхождение швов — 9%. Самые благоприятные результаты были получены при наложении шва на раны кожных покровов, мягких тканей и раневые поверхности после производственных ампутаций, к тому же заживление зависит от места локализации повреждения: лучше всего заживают раны лица и мягких покровов черепа, дистальных участков нижних конечностей.

После приобретения опыта и практики работы результаты достигают более высоких показателей: Е. Л. Березов получал 86% первичного заживления, Н. Н. Еланский — 87%, М. И. Куслик — 88%.

Методика наложения вторичного шва:

Первым делом нужно провести бактериологический контроль микрофлоры раны, затем подготовить рану к вмешательству.

Подготовка раны проводится следующим образом:

- обеспечивают дренирование раны, то есть осуществляют непрерывное удаление с помощью медицинских дренажных инструментов, например, марлевых тампонов, жидкого содержимого из ран.

- защищают ее края от мацерации (разъединения клеток в тканях)

- удаляют из раны некротизированные ткани, которые мешают процессу восстановления

- применяют средства, стимулирующие рост грануляций (постепенное зарастание раны новыми тканями), а также средства, обладающие бактерицидным действием на микрофлору.

Операция наложения вторичного шва требует строгой асептики и должна проводиться в операционной. В большинстве случаев ее делают под местным обезболиванием, но при острой необходимости возможно провести под наркозом. Кровотечение, возникающее в время манипуляции, останавливают наложением тонких лигатур и тампонами, смоченными горячим солевым раствором. Для вторичных швов используют нитки из шелка, капрона, реже тонкую бронзово-алюминиевую или серебряную проволоку.

При наложении раннего вторичного шва грануляции не удаляют, укрепляют лишь края кожной раны. Швы накладывают на расстоянии 1—2 см друг от друга, отступая на 1—1,5 см от края кожной раны и захватывая боковые стенки и её дно, при этом не прокалывая грануляций. После наложения всех швов их последовательно завязывают, начинают с углов раны. В первых стадиях заживления применяют метод бескровного сближения краев раны ситуационными клеоловыми повязками или укрепляют лейкопластырем. Такой метод сближения краев раны А. Чаруковский применял еще в начале 19 в., называя его «сухим швом».

Наложение позднего вторичного шва проводят после иссечения кожи, грануляций и мобилизации краев раны. Перед наложением его в особо поздние сроки, через три недели и более, рану полностью иссекают, убирают всю рубцовую ткань. Важно, чтобы швы накладывались без натяжения тканей, ведь это обеспечивает гладкое заживление раны.

После и во время наложения соединения для профилактики инфекции рекомендуется общее и местное применение антибиотиков с учетом чувствительности микрофлоры, например, инфильтрирование тканей вокруг раны во время операции, а при обширных ранениях орошение раны в первые три дня после операции через введенный в нее дренаж.

Противопоказания к наложению шва:

- Наличие в ране карманов, извитых ходов, обильное гнойное отделяемое, вялые, покрытые фибринозным налетом грануляции, воспаленные и отечные края раны, пиодермия вокруг раны, наличие лимфангита, лимфаденита.

- Невозможность сблизить края раны без значительного натяжения

- Тяжелое состояние больного, сопровождающееся значительным упадком питания и пониженной регенеративной способностью тканей (анемия, алиментарная дистрофия, авитаминоз, распространенный туберкулез).

Выводы.

Опыт Великой Отечественной войны показал, что вторичный шов может быть применен не менее чем в 24% всех раненых, при этом у половины из них лечение заканчивается в сроки меньше месяца, так же можно сделать вывод, что применение соединения сокращает срок лечения ран вдвое. Сейчас данный метод с успехом используется в хирургической практике мирного времени. Это касается лечения обширных открытых повреждений, когда после хирургической обработки рвано-ушибленной раны наложение первичных швов невозможно или противопоказано. Так же его используют для ускорения заживления гранулирующих ран, образовавшихся после вскрытия абсцессов, флегмон, других гнойных процессов, если гнойно-воспалительный процесс завершился и произошло отторжение всех некротических тканей, которые тщательно удаляют перед осуществлением процедуры. Сочетанное применение данного соединения и антибиотиков сокращает сроки лечения больных, поэтому опыт предков, их открытия и практика очень ценны в современное время.

#### Список литературы

1. Бурденко Н. Н. // Собрание сочинений, т. 2, М. - 1951. - С. 267.
2. Вишневский А. А. и Шрайбер М. И. // Военно-полевая хирургия, М. - 1975
3. Воскресенский Л. Н. // Вторичный шов, поздний шов, отсроченный шов, глухой шов, М.- 1942; 4. Камаев М. Ф. // Инфицированная рана и ее лечение, М.- 1970, библиография.
4. Лешир Р. // Как поступать после иссечения мышечных ран, нанесенных военными снарядами: первичный шов, гипсовая повязка или вторичный шов в книге: Заметки по военно-полевой хир., под ред. С. С. Юдина, М.- 1943. - С.131.
5. Симонян Р.З. История медицины: со времен первобытного общества до настоящего времени. Учебное пособие для студентов стоматологических факультетов образовательных организаций высшего медицинского образования / Москва, 2019.
6. Стручков В. И., Григорян А. В., Гостищев В. К. // Гнойная рана, М.- 1975.

## COMMON PROPERTY OF SPOUSES IN BUSINESS COMPANIES ON THE EXAMPLE OF A LIMITED LIABILITY COMPANY

*Subbotin I.*

*Master's degree student,  
Khabarovsk State University of Ecology and Law,  
Khabarovsk, Russian Federation*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-43-45](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-43-45)

### Abstract

This article discusses the main problems of common property of spouses, one of whom is a member of a limited liability company, arising in the process of disposing of this share. This situation is considered in the context of the common property of the spouses, when the share in the authorized capital of a limited liability company is acquired at the time of marriage, as a result of which it is part of the common property of the spouses. The author analyzes the current judicial practice. Based on the study of judicial practice, regulatory documents and opinions of the scientific community, it is concluded that the greatest difficulty in such cases is the fact that they are simultaneously subject to regulation by the norms of both family and corporate legislation. In addition, legislative initiatives on mandatory notarization of transactions with shares in the authorized capital of a limited liability company are analyzed.

**Keywords:** common property, property, spouses, transactions, sale, reform, authorized capital, LLC.

In recent years, in connection with the development of business, many business companies have appeared, one of the types of which is a limited liability company (hereinafter - LLC), which is associated, among other things, with the active development of artificial intelligence [8] and social entrepreneurship [13]. Accordingly, the number of participants in these societies, including those who are married, increases. Thus, cases where the share of an LLC is part of the common property of the spouses are no longer uncommon.

As a general rule, the main law regulating relations, including property relations, between spouses is the Family Code of the Russian Federation (hereinafter referred to as the IC of the Russian Federation), according to article 34 of which the shares of capital in commercial organizations acquired at the expense of the common income of the spouses are the common property of the spouses, regardless of whose name they were acquired [6].

In practice, there are a large number of questions concerning the ownership, use and disposal of shares in the authorized capital of an LLC, if these shares are registered to one of the spouses.

One of the difficult issues in this case is the problem of choosing the norm that should be applied to these legal relations, i.e. whether such legal relations will be regulated by the norms of family or corporate law. Judicial practice also does not give a clear answer to this question. In some cases, the courts base their decisions on the norms of the RF IC [2, 4, 9], without taking into account the provisions of Federal Law № 14-FZ of February 8, 1998 «On Limited Liability Companies» (hereinafter - the Law on LLC) [7]. In other cases, similar legal relations are considered from the standpoint of the Law on LLC [5, 10].

It should be noted that the problem of choosing the right of application for family legal relations with the participation of a share in the authorized capital of an LLC is in the field of view of legal scholars [1].

According to some of them, an LLC is an individualized type of commercial company, in which a set of certain corporate rights and obligations is important for its participant, using which he, together with other members of the LLC, is able to exert a significant influence on the activities of the latter and, ultimately, receive material benefits [14]. The difference between an LLC and other business companies is the possibility of certain restrictions on the free change of persons who own shares in this LLC [15].

The regime of common joint property of spouses presupposes the presence of a certain consent when disposing of such property, which follows from Article 35 of the IC of the Russian Federation. Consequently, according to the general rule applicable to the common property of the spouses, one spouse is entitled to act for both.

However, there are certain limitations to this rule. So, in accordance with Article 35 of the IC of the Russian Federation, in certain cases, a notarized consent of the spouse is required for the disposal of common property. Such cases, in particular, include transactions with property, the right to which is subject to state registration, or the transaction itself is subject to state registration or notarization.

It follows from the logic of the legislator that he «chose» certain rights and transactions as exclusive, requiring enhanced protection, and established state registration or notarization as such protection. The same additional protection is provided to the spouses in such transactions.

Considering the norms of the IC of the Russian Federation and the Law on LLC, it can be concluded that legal relations related to the ownership and disposal of shares in LLC by a spouse whose second spouse is not a member of the LLC have a dual legal nature.

From the point of view of family law, such a share is the total joint property of the spouses. There is a point of view that this property has different values for the

spouses, since it is important for a member of the company not only to receive dividends, but also to be able to actively influence the activities of the LLC, through participation in general meetings, elections of the general director and in solving other important issues related to the activities of the LLC. LLC participants can decide not to distribute dividends and direct all profits to development, since any serious development always involves investment [11], including from their own funds [12]. Thus, for a member of an LLC, the important points of holding a share are both receiving material benefits in the form of dividends, and participation in the management of the company.

Since the second spouse, who also owns a share in the LLC, to the joint property, does not participate in the management of the business company, he is primarily interested in obtaining material benefits. When alienating a share in an LLC owned by the spouses on the right of common ownership, the situation can be considered as a right provided for by the Law on LLC for a member of the company, and as an obligation to respect the rights of the second spouse from the point of view of the IC of the Russian Federation.

Prior to the amendments to the Law on LLC, transactions with a share in the authorized capital of the company did not need to be notarized, and the consent of the second spouse was implied.

Currently, almost all transactions with a share of an LLC require notarization. The exception is only a part of them that have a certain protection, since they are carried out either on the basis of a court decision, or by selling a share at public auction, etc. When making amendments to the Law on LLC, it was supposed to protect, first of all, the rights and interests of the company's participants. At the same time, these changes entailed certain negative consequences for such a participant of the LLC.

Indeed, earlier, before the law was changed, actions related to the disposal of the company's shares did not require the consent of the spouse, since it was already implied.

To date, since the transaction itself for the alienation of a share in an LLC requires notarization, it requires the notarized consent of the second spouse, who may not be a member of the company. It should be noted that such consent is issued in relation to a specific transaction [3].

It turns out that when making changes to the Law on LLC in order to protect the rights of the LLC participant to own shares from third parties, the legislator, unwittingly, protected the rights of his spouse from possible misconduct of such a participant. At the same time, the spouse – a member of the society himself received significant inconveniences from such legislative changes.

Indeed, with a literal interpretation of the norm of the law, a very interesting situation turns out. A spouse who owns a share in an LLC cannot leave the company unless he receives a notarized consent to alienate the share (read, to leave the company) from the other spouse. In this case, a strange situation may arise when

a spouse who has no relation to the LLC, without issuing a notarized consent, obliges the other spouse to remain a member of the LLC [16].

It should be noted that in accordance with Article 21 of the Law on LLC, the entry of a new participant is not a simple mechanism, and by fixing the necessary mechanisms in the internal documents of the company, it can be even more complicated or prohibited.

In conclusion, it should be noted that the final point in the questions of what law should be applied to the legal relations under consideration can only be put by the highest court. Or, the legislator, by making certain changes to the current legislation, will give the legal regulation of the relations in question such a quality that any disputes regarding their enforcement will disappear by themselves.

### References

1. Chashkova S. Iu. Transition to the surviving spouse of a share in the authorized capital of a limited liability company as a common property of spouses // Laws of Russia: experience, analysis, practice. 2018. № 4. pp. 30-36.
2. Definition Of Tops. Suda Grew. of the Russian Federation dated June 3, 2014 № 5-KG14-9. URL: <https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/70590970/>. (accessed 30.04.2021).
3. Decision of the Arbitrator. court Center. roc. of 29 Jan. 2015 № F10-4676/2014 in case no. A08-2819/2014 URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ACN&n=90123&dst=100002#08407540575035579>. (accessed 30.04.2021).
4. Decision of the Arbitrator. court of the Moscow Region of 10 Apr. 2015. № F05-3165/2015. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=AMS&n=220642#08198143201047949/> (accessed 30.04.2021).
5. Decision of the Arbitrator. courts of the Far Eastern District of February 16, 2015 № F03-5463/2014 URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ADV&n=87721#07687772345440391>. (accessed 30.04.2021).
6. Family Code of the Russian Federation of December 29, 1995 N 223-FZ // Rossiyskaya gazeta. 27.01.1996. № 17.
7. Federal Law № 14-FZ of February 8, 1998 «On Limited Liability Companies» // Rossiyskaya Gazeta. 17.02.1998. № 30.
8. Leontiev V. N. Artificial intelligence: theory and practice. The science. Education. 2021. № 32 (April). pp. 478-475.
9. Resolution of the FAS East-Sib. okr. of 21 Apr. 2005 № A19-10901/04-46-F02-415/05-S2/ URL: <https://base.garant.ru/21644462/>. (accessed 30.04.2021).
10. Resolution of the FAS Sev. - Zap. okr. of July 23, 2009 in case no. A56-9328/2008 URL: <https://base.garant.ru/33188839/>. (accessed 30.04.2021).
11. Senko A. S. Investment in the Russian legal system. stud.net.ru Electronic journal. 2021. Volume 4. № 5 (2021).

12. Shpinev Iu. S. Legal regulation of investment relations / In the collection: Implementation of the state policy in the field of combating corruption in organizations subordinate to the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation. Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference. Under the general editorship of A. M. Voronov, M. N. Kobzar-Frolova, and I. I. Butrim. 2020. pp. 181-186.

13. Shpinev Iu. S. Social entrepreneurship: issues of legal regulation // Gaps in Russian legislation. 2021. № 1. pp. 40-45. DOI: 10.33693/2072-3164-2021-14-1-040-045

14. Strazhevich Iu. N., Bosyk O. I., Disposal of shares in the authorized capital of the company, which is in the common property of spouses // Siberian Legal Department. 2019. Vol. 16. № 3. pp. 270-275. DOI: 10.19073/2658-7602-2019-16-3-270-275.

15. Strazhevich Iu. N., Bosyk O. I. Protection of corporate rights in the division of shares in a limited liability company between spouses // Law and Economics. 2015. № 3 (325). pp. 24-28.

16. Tikhonov V. V. Disposal of shares of LLC-a transaction requiring the approval of a spouse // Civil Law. 2017. № 1.

# PHILOSOPHICAL SCIENCES

## МЕТАФОРИЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ПЕРЕНЕСЕННЯ КОГНІТИВНОГО ДОСВІДУ

*Ведмедєв М.М.*

*доктор філософських наук, доцент  
кафедри філософії та соціальних наук,  
Сумський державний педагогічний університет  
Суми, Україна*

## METAPHORISATION AS A MECHANISM FOR TRANSFERRING COGNITIVE EXPERIENCE

*Vedmediev M.*

*Doctor of Science in Philosophy,  
Associate Professor Department of philosophy  
and social sciences, Sumy State Pedagogical University  
Sumy, Ukraine*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-46-50](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-46-50)

### Анотація

В статті розглядається низка положень когнітивної теорії метафори. Остання інтерпретується автором як важливіший механізм перенесення когнітивних ресурсів в інтелектуальному просторі культури. Критеріями коректної метафоризації вважаються адекватність і продуктивність. Окремо автором аналізується ідея щодо розуміння історії пізнання як історії метафор.

### Abstract

The article considers a number of provisions of the cognitive theory of metaphor. The author interprets the latter as an important mechanism of transferring cognitive resources in the intellectual space of culture. The criteria of correct metaphorization are considered to be adequacy and productivity. The author specifically analyzes the idea of understanding the history of cognition as a history of metaphors.

**Ключові слова:** метафора, когнітивні ресурси, продуктивність мислення, історія ідей, мова, неперервність досвіду.

**Keywords:** metaphor, cognitive resources, productivity of thinking, history of ideas, language, continuity of experience.

Сьогодні дослідження феномену метафори репрезентовано практично неоглядною бібліографією. Фахівці мають всі підстави, коли називають подібне захоплення інтелектуалів «метафороманією», яка розпочалася приблизно в 70-ті роки минулого століття. Про це свідчить і сам перелік дисциплін, де метафора стала популярною, – філософія, соціологія, лінгвістика, літературознавство, психологія, історія, семіотика, політичні науки, медицина, штучний інтелект.

Фахівцями метафора вивчається в різних аспектах — лінгвістичному, психологічному, естетичному, культурологічному, когнітивному. Є вагомі підстави стверджувати, що сьогодні останній аспект набуває особливої значущості. Це спричинено, з одного боку, сучасними тенденціями розвитку науки (міждисциплінарність, трансдисциплінарність), а з іншого — переходом суспільств на інноваційну модель розвитку. Все це обумовлює процес інтенсивної циркуляції знань як когнітивних ресурсів функціонування науки і соціуму. Перед дослідниками постає завдання, пов'язане з потребою вивчення механізмів згаданої циркуляції знань.

Мета статті — розглянути низку положень в царині теорії метафори, що характеризують її як важливіший механізм перенесення когнітивних ресурсів в інтелектуальному просторі культури.

Філософська рефлексія стосовно метафори в процесі історичного розвитку культури була дуже різною. З початком ери науки Нового часу до метафори, яка до цього вважалася цілком прийнятною, стало формуватися виразно критичне ставлення. Настанови Ф. Бекона і Р. Декарта про необхідність зрозумілого, чіткого й очевидного знання визначили орієнтацію на об'єктивний і недвозначний ідеал опису реальності. Різного роду образність, неоднозначність, гра уяви виключалися зі сфери науки. Вважалася, що світлий людський розум має бути втілений у словах, які позбавлені двозначності, шляхом точних визначень. Звісно, що тлумачення образного мовлення як зловживання мовою, про що категорично висловлювався Дж. Локк, закривало шлях до конкретного розгляду продуктивної ролі метафори.

Контекстом таких інтенцій було уявлення про референційну сутність мови. Істинність розумілася як дзеркальне відображення, а правомірність вживання слів визначалася їхньою причетністю до позалінгвістичних референтів. Вихід за визначені межі і був метафоризацією – довільним використанням мови.

Сучасні дослідники мають рацію, зазначаючи, що палка критика образної мови з боку раціоналістів стосувалася переважно поверхневих метафор. У той же самий час глибинний метафоричний рівень

наукової мови залишався прихованим від їх погляду. Як результат багато того, що за своїм характером було метафоричним, сприймалося буквально.

Докорінну зміну ставлення до метафор дослідники часто пов'язують з так званим «лінгвістичним поворотом» у філософії. Була насамперед подолана об'єктивістське тлумачення мови, коли остання вважалася лише способом передачі думок, які репрезентують об'єкти. Новітнє тлумачення полягало в тому, що мова не стільки відображає об'єкти, скільки створює їх. Останнє положення, безумовно, є важливим здобутком філософського дискурсу стосовно метафори. Проте, якщо воно поєднується з уявленнями про панметафоричність пізнання, то виникає спотворене розуміння реального когнітивного процесу. Так, іноді може мати місце твердження про можливість використання в описі певного фрагменту реальності абсолютно різних метафор. Навіть таких, що виключають одна одну. На думку Р. Рорті, «світ не дає нам жодного критерію вибору між альтернативними метафорами... ми спроможні лише порівнювати мови або метафори одна з одною, а не з чимось, що знаходиться поза мовою і називається «фактом» [8, с. 43].

Слід наголосити, що крайнощі у ставленні до феномену метафори (кваліфікація її як головного знаряддя пізнання або безапеляційне заперечення її пізнавальної ролі) не сприяють розгортанню продуктивного епістемологічного дискурсу стосовно цього явища. Як позитивний момент слід зазначити, що сьогодні стало переважати ретельне вивчення евристичної ролі метафори в різних сферах інтелектуальної діяльності.

Метафоризацію слід розглядати як один з найважливіших механізмів когнітивного *ресурсозабезпечення*. Мається на увазі, природно, метафора в пізнавальній діяльності. У деяких сферах існує свого роду заборона на її використання. Це насамперед різноманітні види ділового дискурсу: військові накази, судові вироки, статuti, заборони, резолюції, ухвали, циркуляри, інструкції з використанням технічних приладів, медичні рекомендації, анкети, патенти, анотації, юридичні зобов'язання, попередження, ультиматуми, програми, плани і т. п. Йдеться про все те, що повинне неухильно дотримуватися, виконуватися і контролюватися, а тому припускає гранично точне й однозначне розуміння.

У науці широко практикується використання метафори, але при цьому ставлення до неї є досить неоднозначним.

Зазначимо, що оскільки метафора є надзвичайно багатоплановим феноменом, то необхідно визначити аспект, який нас цікавить. Переважно вона розглядатиметься як механізм перенесення в дану сферу змістів з інших сфер. У плані реалізації цієї функції когнітивного ресурсозабезпечення її роль важко переоцінити. Разом з тим виникає немало складних питань, що неоднозначно розуміються дослідниками. Назвати щось метафорою означає дати досить неоднозначну оцінку. З одного боку, можливо, при цьому маємо справу з корисним

уточненням, застереженням від його буквального сприйняття. З іншого ж – тим самим акцентується умовність визначення, тобто підкреслюється деяка «несерйозність» («Це всього лише метафора!») цього пізнавального кроку. Останнім часом дослідження в царині теорії метафори досить бурхливо розвивається, що дозволило прояснити ті питання, що цікавлять нас. П. Рікьор, спираючись на аналіз Г. Райла і К. Тербейна, визначає явище, що лежить в основі метафори як *категоріальну помилку*.

«Метафору можна було б назвати навмисною *категоріальною* помилкою ... Сила метафори – у здатності ламати наявну категоризацію, щоб потім на руїнах старих логічних меж будувати нові» [7, с. 441–442]. Наголошується також, що метафора розглядається як явище не семіотичне (заміщення одного терміну іншим), а семантичне (взаємне зближення двох семантичних полів у результаті приписування суб'єкту незвичайної ознаки).

Йдеться про необхідність для розв'язання певного пізнавального завдання запозичувати ідеї й образи з досить віддалених галузей знання, про сильні і слабкі зв'язки, що існують між елементами знання, про необхідність реорганізації наявних зв'язків тощо.

Звичайно ж, вирази «категоріальна помилка» і «навмисна помилка» слід сприймати як публіцистичний прийом, оскільки «порушення» тут здійснюється не заради нього самого, а мета полягає в позитивному пізнавальному результаті. Метафоризацію в жодному разі не можна розуміти як нестримне фантазування, що усуває будь-які межі в знанні і сполучає взяті навмання речі.

У теорії метафори досліджується також поняття її істинності (відповідно – помилковості), що можна вважати формою постановки питання про адекватність. Н. Гудмен підкреслює, що хоча метафоричне використання мови й відрізняється від буквального, проте при цьому воно не стає більш незалежним від істинності і помилковості.

Метафорична істинність специфічна: вона поєднується з буквальною помилковістю. Висловлювання, що розуміється буквально, може бути помилковим, але, сприйняте метафорично, воно може виявитися істинним. Наводиться приклад: «Озеро – сапфір». Слово «сапфір» у прямуому значенні використовується для виділення класу предметів, який містить коштовні камені, але не озера. У метафоричному ж значенні це слово виділяє клас предметів, що включає озера, але не коштовні камені. Тому в буквальному розумінні твердження: «Озеро – сапфір» – помилкове, але істинне в метафоричному сенсі. Водночас є висловлювання, помилкові і в метафоричному плані. Скажімо: «Брудний ставок – сапфір». «Істинність і помилковість метафоричних тверджень, – зазначає Н. Гудмен, – так само розрізняються і протиставляються один одному, як істинність і помилковість тверджень, що розуміються буквально» [5, с. 195].

Твердити (про що йшлося вище), що метафора руйнує старі межі і вибудовує нові категоріальні поділи, правильно, але недостатньо. М. Блек докладніше розбирає те, що відбувається,

порівнюючи метафору з фільтром.

Аналізується вислів: «Людина – це вовк». Для людини, яка нічого не знає про вовків, зміст цього вислову залишиться незрозумілим. Утім, від читача потрібно дуже небагато: необхідно, щоб він знав стандартне значення слова «вовк» і був здатний вживати його в буквальному значенні. У свідомості такої людини виникає при цьому набір асоціацій, що наближається до загальноновживаного. Вимовляючи дане слово, мають на увазі люту, хижу, підступну тварину.

Іншими словами, уживання слова «вовк» в його буквальному значенні викликає в тієї особи, що говорить і слухає, стандартний набір уявлень про вовків, який поділяється всіма членами даної мовної спільності. Якщо заперечується яке-небудь з цих уявлень (наприклад, стверджується, що вовки не їдять м'яса або їх легко приручити), то виникають нерозуміння і явні парадокси. Таке є справедливим стосовно представників даної культури. Людсьми, які, наприклад, вірять, що у вовків переселяються душі померлих людей, вислів: «Чоловік – це вовк» сприймається абсолютно інакше.

Ефект метафоричного використання слова «вовк» стосовно людини полягає в актуалізації відповідної системи загальноприйнятих асоціацій. Якщо людина – це вовк, то він включений в постійну боротьбу, лютий, полює на решту живих істот тощо. Ці і безліч інших думок повинні бути породжені у свідомості і поєднатися з наявними уявленнями про головного суб'єкта вислову (тобто про людину). «У даному випадку слухач, щоб побудувати потрібну систему імплікацій щодо головного суб'єкта, керуватиметься системою імплікацій про вовків. Отримані імплікації не збігатимуться із загальноприйнятими асоціаціями, що викликаються *буквальним вживанням* (виділ. нами – М.В.) слова «людина». Нові імплікації детерміновані системою імплікацій, актуальних для буквального вживання слова «вовк». Ті, властиві людині риси, про які без будь-якого перебільшення можна говорити «вовчою мовою», відразу виявляться важливими, а інші відійдуть на задній план. Метафора людини-вовка усуває одні деталі й виділяє інші, організовуючи таким чином наш погляд на людину» [2, с. 164–165].

У М. Блека цей фрагмент і подальші міркування слугують засобом демонстрації ролі метафори як фільтру. Неважко, утім, переконатися, що приклад містить набагато більше.

По-перше, наголошується наявність у людини саме тих рис, про які можна без перебільшення говорити «вовчою мовою». Це істотна обставина. Очевидно, що такі риси мають бути важливими для розгляду. Якщо вони відсутні або вкрай незначні, то метафора виявиться нерелевантною (помилковою, за Н. Гудменом). Скажімо, приписавши дитині визначення вовка: «Немовля – це вовк», ми отримаємо вислів, який викличе подив. Слово «немовля» маркує несумісний з тим, що мається на увазі, комплекс ознак – невинність, беззахисність, доброту. Інакше кажучи, довільності в приписуванні комплексу ознак, що позначаються словом «вовк», немає. (У такому зв'язку наведені вище міркування Р.

Рорті виглядають сумнівними). Тобто не з будь-яким явищем це поняття може бути співвіднесене. Звичайно в такому разі говорять про влучність метафор.

По-друге, мається на увазі існування цілком певної структури інтелектуального досвіду людини, а саме наявність у цій сфері *своєрідних згустків, зчеплень ознак*, які позначаються словами. Такі зчеплення є достатньо стійкими і цілісними утвореннями з міцними внутрішніми зв'язками, які не допускають якого завгодно приєднання або відторгнення елементів. Не можна, наприклад, до комплексу «вовк» разом з ознаками «агресивність» і «підступність» додати ознаку «схильність до приручення», «дружелюбність».

По-третє, передбачається існування в інтелектуальній сфері бар'єрів («категоріальних», «класифікаційних» – П. Рікьор), які перешкоджають вільній міграції елементів знань і потребують певних засобів для їх подолання.

По-четверте, важливо зазначити істотно різні функціональні ролі двох комплексів асоціацій, пов'язаних з аналізованою думкою і позначених словами «людина» і «вовк». Перший компонент думки, за термінологією М. Блека, іменується головним суб'єктом, а другий – допоміжним [2, с. 163]. Зауважимо, що предметом розгляду є саме людина, а не вовк. Останній не аналізується й не осмислюється. Трансформації піддається перший комплекс асоціацій: відповідна система імплікацій будується щодо головного суб'єкта. Другий же комплекс відіграє роль своєрідної сітки, транспаранта, що організує й спрямовує систему імплікацій. Зазначимо, що в основі матриць-транспарантів повинні з необхідністю лежати речі загальноприйняті і звичні. Якщо в них містяться деякі невизначені або незрозумілі компоненти, то вони просто будуть непридатними для виконання необхідних функцій. На головний суб'єкт такі вимоги не поширюються: він може бути річчю з деякими виразним і сталим комплексом асоціацій, а може й не бути. У пізнавальній практиці метафоризація часто й використовується з метою усунення неясностей або впорядкування хаотичного набору даних. Але допоміжний комплекс з необхідністю повинен бути виразним. І, нарешті, відмінність між суб'єктами думки полягає в тому, що завжди стандартний і загальноприйнятий (і ніякий інший) комплекс асоціацій повинен бути тільки в допоміжного суб'єкта. У головного новий набір імплікацій має обов'язково відрізнитися від звичного, бо інакше метафоризація втрачає сенс.

По-п'яте, нескладно уявити собі культури, представники яких не знають вовків або мають про них уявлення, що діаметральним чином відрізняються від наших. У такому разі комплекс, що маркується словом «вовк», не можна буде використовувати для «фільтрації» (М. Блек) або актуалізації саме тих рис людини, які малися на увазі в наведеному прикладі. Але якщо такі риси мають місце, то можна як допоміжний суб'єкт у метафоричній думці використовувати який-небудь заміник. Скажімо, образ живої істоти, схожої з вовком. Оскільки вони не є повністю ідентичними,



то актуалізація зазначених людських рис буде проведена з іншим ступенем ефективності. Остання може бути як вищою, так і нижчою. У принципі, можлива й ситуація, коли відповідний образ може й зовсім не існувати.

У такому разі можуть виникнути істотні труднощі з досягненням усіх тих цілей (пізнавальних, художніх, комунікативних, педагогічних), з якими пов'язаний процес метафоризації, оскільки штучне (так би мовити, *ad hoc*) створення образів, використовуваних як допоміжний суб'єкт метафоричних думок, навряд чи можливе. Вище зазначалося, що вони повинні бути загальноприйнятими, зрозумілими, сталими і звичними.

Отже, культури мають у своєму розпорядженні різні арсенали засобів («фільтрів», «транспарантв-матриць» тощо) метафоризації і пов'язані з різними можливостями для вирішення креативних завдань.

У наведених вище висновках описані суттєві моменти, які визначають використання відповідних уявлень культури у функції ресурсів [3]. Такими в обговорюваному випадку є уявлення про вовків. Останні не створюються суб'єктом пізнання, а використовуються в готовому виді. Проте, це – ситуативна обставина. Якщо розглядати уявлення про вовків у межах даної культури, воно, безумовно, є *знанням-продуктом* і як таке може бути оцінене із застосуванням критеріїв істинності, повноти, здатності бути перевіреним, доказовості тощо. Але якщо воно застосовується у функції допоміжного суб'єкта (*як ресурс*), то подібні оцінки не мають принципового значення. Скажімо, у функції ресурсів цілком припустимо використовувати й казкові, фантастичні образи. При цьому суттєвим є дещо інше. Уявлення мають бути загальноприйнятими, звичними, зрозумілими. А головне – адекватними для реконструкції головного суб'єкта. Ресурсність полягає у здатності продукувати достатньо багату і нетривіальну для головного суб'єкта сукупність імплікацій.

Можна констатувати, що час від часу в поле дискурсу з метафоричності мови, пізнання і науки потрапляють питання суттєві для тематики нашої роботи. Так, ідеться про проблему адекватності (істинності) метафор, що безпосереднім чином пов'язана з їх когнітивною продуктивністю. У статті С. Маасен зі збірника, присвяченого біологічним метафорам в соціології, зазначається, що успішні метафори обертаються в усіх видах дискурсу, генеруючи спільні царини значень і стимулюючи постійний зворотній зв'язок між різними сферами знання і практики. На думку дослідника, при цьому важливо розрізнати перенесення значення (трансфер) і перетворення метафори. «У той час як перенесення метафорично сформульованого концепту має евристичну функцію і надирає вченого на генерування гіпотез, подальше перетворення стосується дисциплінарно специфічної обробки цієї метафори за допомогою наявних теорій, методів і об'єктів» [9, с. 13]. Трансфер є необхідним у тому випадку, коли дослідник не має можливості вирішити проблему наявними засобами.

Зауважимо, що виразно вказується на ресурсний характер процедури перенесення значення, тобто на здатність сприяти вирішенню проблеми, і одночасно – на відсутність такої можливості в разі використання наявних засобів.

Далі С. Маасен зазначає, що «в разі «простого» трансферу метафори залишаються видимими як дисциплінарні «непрохані гості» (*intruder*); у випадку трансформації конструкт поступово абсорбується дисциплінарним корпусом, модифікуючи останній...» [9, с. 26].

Існують невдало введені метафори. Тоді і трансформацію можна вважати такою, що не відбулася. Головною причиною цього слід вважати її неадекватність. С. Маасен звертає увагу й на іншу ситуацію, коли «метафора не може бути оброблена дисциплінарними засобами...або...дисциплінарне оточення не приймає необхідної модифікації» [9, с. 24]. Таке часто траплялося з перенесенням біологічних уявлень у галузь соціології. Разом з тим, як правильно зазначає дослідник, не слід лякатися деструктивних наслідків метафори. Аналогії не є настільки потужним засобом, щоб зруйнувати установлене знання.

У міркуваннях дослідників, які аналізують процеси метафоризації в мові і пізнанні, на особливу увагу заслуговує думка про новий підхід до розуміння історії ідей. Р. Янг зауважує: «Новий образ мислення, що виникає, як правило, висловлюється метафорично, відтінками переносного смислу...Можна розглядати історію науки як історію метафор. Згідно з цим підходом істина створюється, а не відкривається. Вона створюється шляхом відображення найбільш характерних і значущих для людини властивостей предметів і явищ з використанням усього багатства мови й уяви» [10].

Формулюючи ці положення, Р.М. Янг зазначає, що перебував під впливом ідей свого вчителя філософії Р. Рорті, у працях якого досить часто повторюється теза про «інтелектуальну історію, яка розуміється як історія метафори» [8, с. 37]. Слід звернути увагу на те, що в Р. Рорті акцент на метафоричність має особливе смислове навантаження. Він розвиває положення про антителеологічну і антирепрезентативну природу мови. Мова не містить у собі ніякої мети, а тим більше – мети репрезентації дійсності. Механізми метафоризації мають свідчити про це. До цього додається, що наукові революції не слід тлумачити як кроки до більш глибокого розуміння внутрішньої сутності природи. Вони лише «метафоричні зміни описання» природи [8, с. 38].

Теза про розуміння *історії пізнання як історії метафор*, революції в якій відбуваються шляхом зміни базисних метафор опису, має, з одного боку, безумовне евристичне значення. А з іншого – потребує суттєвих застережень. Термін «метафора» припустимо застосовувати для того, щоб підкреслити факт використання однієї частини людського досвіду для осмислення іншої сфери, яка до деякої міри ще не була досягнута. При цьому припускається, що попередній досвід деякою мірою сприятиме осмисленню нової реальності, а деякою – їй не

відповідатиме. Проте, феномен метафоричності не використовується нами, щоб заперечити репрезентативну функцію мови або знання.

Крім того, ресурсне розуміння метафори не просто вказує на акт встановлення деякої схожості речей без визначення точної ідентичності. Вона має бути продуктивною, тобто супроводжуватися відповідною низкою імплікації, які можуть бути коректно поширені на об'єкт дослідження з метою отримання певних нетривіальних умовиводів стосовно нього.

Важливими є роздуми філософів стосовно функцій метафори щодо забезпечення неперервності людського досвіду, спадковості знань. При цьому справедливо підкреслюється помилковість зведення її ролі виключно до інноваційного аспекту. Х. Ортега-і-Гассет, розмірковуючи в термінах старого і нового знання, зауважує: «Коли вчений відкриває до цього часу невідоме явище, тобто коли він створює нове поняття, він має його назвати. Оскільки абсолютно нове слово нічого б не говорило носіям мови, він змушений користуватися наявним лексиконом, у якому за кожним словом вже закріплене значення. Щоб бути зрозумілим, учений обирає таке слово, значення якого здатне навести на нове поняття. Термін набуває нового значення завдяки і за допомогою старого, яке за ним зберігається. Це і є метафора» [6, с. 69]. Як на нас, йдеться про фундаментальний принцип когнітивної діяльності «від відомого до невідомого», про те, що нове постане для суб'єкта абсолютно загадковим і незрозумілим, якщо тільки в нього не буде певних припущень стосовно цього нового [4, с. 18].

Поряд із зазначенням спадкоємності фахівці акцентують увагу на інноваційній *функції метафори*, яка реалізується за умов *дефіциту знання*. Потреба в цій її здатності виникає, коли перестають спрацьовувати усталені схеми розуміння й пояснення, стикаючись з новими горизонтами предметності. У таких випадках «метафора перетворюється в засіб формування значень, яких бракує мові. Аналогія в ознаках різних категорій об'єктів є знаряддям розчленування понять. Метафора і створює нове значення, і дає йому ім'я [1, с. 362].

Коротко підсумовуючи викладені міркування, зазначимо, що час від часу в поле дискурсу з метафоричності мови, пізнання і науки потрапляють питання суттєві для проблематики нашої роботи. Це передусім питання про адекватність («істинність») метафор, можливість забезпечення неперервності людського досвіду, трансфер знань, ідея про розуміння історії науки як історії метафор тощо.

Ресурсне розуміння метафори не просто вказує на акт встановлення деякої схожості речей без визначення точної ідентичності. Метафора має бути

продуктивною, тобто супроводжуватися відповідною низкою імплікації, які можуть бути коректно поширені на об'єкт дослідження з метою отримання певних нетривіальних умовиводів стосовно нього. Трансфер є необхідним у тому випадку, коли дослідник не має можливості вирішити проблему наявними засобами даної предметної області.

Цікавою та евристичною є ідея про розуміння *історії пізнання як історії метафор* (Р. Рорти, Р.М. Янг). Проте ідея потребує розвитку і конкретизації.

### Список літератури

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – I-XV. – 896 с.
2. Блек М. Метафора // Теория метафоры: Сборник: Пер с англ., франц., нем., исп., польск. языков / вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153–172.
3. Ведмедев М.М. Эпистемология креативности: феномен культурных ресурсов // East European Science Journal. – 2016. – #14, part 4. — P. 75-79.
4. Гадамер Г.-Г. Философские основания XX века // Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного / Г.-Г. Гадамер; пер. с нем. – М.: Искусство, 1991. – С. 16–26.
5. Гудмен Н. Метафора – работа по совместительству // Теория метафоры: Сборник: Пер с англ., франц., нем., исп., польск. языков / вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 194–200.
6. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры: Сборник: Пер с англ., франц., нем., исп., польск. языков / вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 68–81.
7. Рикер П. Живая метафора // Теория метафоры: Сборник: Пер с англ., франц., нем., исп., польск. языков / вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 435–455.
8. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. – М.: Русское феноменологическое общество, 1996. – 280 с.
9. Maasen S. Who is Afraid of Metaphors? / S. Maasen // Biology as Society, Society as Biology: Metaphors / [Ed. by S. Maasen, E. Mendelsohn, P. Weingart]. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1995. – P. 11–65.
10. Young R.M. Darwin's Metaphor and the Philosophy of Science [Electronic resource] / R.M. Young. – Access mode: <http://www.human-nature.com/rmyoung/papers/paper8h.html>

## THE SOCIETY AS A SUPERORGANISM

Griffen L.

Doctor of Technical Sciences, Professor,  
 Scientific Secretary of the National Historical and Architectural Museum "Kyiv Fortress", Kyiv,  
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3020-9636>.  
 DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-51-60](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-51-60)

**Abstract**

The article examines the essence, emergence and development of such a phenomenon as society. Based on the analysis of self-organizing (living) systems, they are shown that to exist and develop due to the transfer of entropy into the environment, for which each biological system has at least two subsystems specialized in information and material interaction with the environment. In the process of evolution biological systems become more complex, forming a series: "organism-cell - multicellular organism – superorganism". With the unification of individuals with a powerful central nervous system, a superorganism-society emerged in the form of a primitive tribe. By combining the corresponding capabilities of individuals, the subsystem of this superorganism - noosphere and technosphere - brought it to a qualitatively new (social) level. Further development of these subsystems, including the one based on the social division of labor, initiated evolutionary processes in the superorganism itself. This caused complex processes of destruction of the primary integrity and the creation in the future of a new integrity in the composition of all mankind on the basis of the same constituent elements.

**Keywords:** society, self-organizing system, biological organism, entropy, superorganism, division of labor

What is meant by the term "society"? There are many definitions of this concept. The most detailed and systematic consideration of this issue was done by Yu.I. Semenov [1]. Carrying out his theoretical analysis of the concept of "society", he, first of all, draws attention to the existence of two *fundamentally opposite* concepts, relative to the latter, proceeding from whether it is a simple set of people or an integral formation (organism). If the society is a simple aggregate of people, derived from its constituent individuals, then the real objects of research are just separate individuals (sociological nominalism), and "society" is nothing more than a name for their various associations. If we assume that the society, although consisting of individuals, is still a kind of *integral* formation, then its functioning is not reduced to the functioning of its constituent people, and is carried out according to its own laws inherent in it as a whole (sociological realism). In this case, the society acts as a kind of social organism. Today it is believed that the majority of social scientists adhere to the view of it as a special organic whole, not reducible to the sum of its constituent individuals. And, accordingly, the term "society" is applied to a variety of social formations that have this property.

The specified author diligently and scrupulously examines a variety of different social formations, called the society, *created by people* as a result of their association. But, in order to somehow interact with each other as elements of the whole, people must already *exist* in a certain quality. And here, consciously or not, the majority of social scientists, to one degree or another, are guided by ideas similar to those expressed by K. Jaspers, who believed that, despite the need to live in the society, "the goal is always to gain *independence* of a single person. He acquires it through a relationship to true being. He gains independence from everything that happens in the world through the depth of his connection with transcendence". Moreover, he can "gain independence *away from the world*, in rejection of it and alone - *or in the world itself*, through the world, acting in it, not obeying it". Therefore, usually "philosophy

refers to an individual" [2]. And even if some association of people as a whole may have some common characteristics, they are still ultimately *derived from* the properties of the individuals who formed this association. Well, people unite for more successful achievement of *their own goals* by each individual. These goals are different for different people, and accordingly there are many very diverse associations.

However, in reality, the situation is exactly the opposite. A man, unlike an animal, is not born "ready". After birth, he remains for a long time both physically helpless and "tabula rasa" mentally: initially his "intellectual baggage" is limited to a few unconditioned reflexes. The rest is given to him by *the society*. Different types of society "produce" different individuals. However, under any conditions it will invariably be *a person*, and as such he is a product of *the society as such*, in whatever specific embodiment it appears, according to which a *specific* individual is formed. Therefore, with all the variety of specific conditions, as a result, it is *an individual* who is formed - whatever he may be. This is what is outwardly inconspicuous that is present in any society without exception, thanks to which the latter "produces" an individual, and is *a real society*. It is *created by people* and, in turn, *creates people by itself*. And we can say it again that *it is embodied* in any social formation, regardless of its type, goals, quantitative composition, etc. As in each separate individual, with all their diversity. So what is it?

The answer to this question, with its actual simplicity due to artificial entanglement, has to start from afar - from the essence of *living beings*, from a biological *self-organizing system*. What is a self-organizing (living) system, or, in other words, how does it differ from *any other* material objects? The answer is: a special relationship to the third law of thermodynamics. In our world, all material formations are subject to the process of *increasing entropy*, i.e. constant and steady disorganization of the structure and degradation of energy. Living formations are also subject to this, but, unlike

others, due to the removal of entropy into the environment (or, in the words of E. Schrödinger, extraction of *negative* entropy from it [3]) any self-organizing system (*biological organism*), on the contrary, *increases* its level of organization, that is, it *decreases entropy*. Organisms “feed on “negative entropy”, transfer order (negentropy) from nutrients into themselves” [4].

It should be borne in mind that entropy is not some kind of substance that by itself can be taken out from somewhere or brought in somewhere. This is a certain *state* of matter, and it is possible to “bring in” and “take out” it only together with its material carrier. Hence follows the fundamental necessity for any self-organizing system in regular material exchange with the environment of its existence, which is its main characteristic. The very viability of such a system, not to mention the constant improvement of its adaptation to the environment, depends on how effectively it does it due to the evolution of its structure and functions. It is possible to ensure the effective interaction of a living system (*biological organism*) with the environment only a) due to the presence of appropriate possibilities for such material interaction and b) “taking into account” the properties of the environment in one form or another, that is, informational interaction. Accordingly, the evolution of living systems followed these two directions. And both of them assumed the complication of the system with the formation of more and more efficient specialized subsystems, “responsible” for the functions mentioned above. The complication of the system in a number of cases can be achieved simply by its quantitative growth. However, the most successful was the way of complicating the subsystems of each system with an increase in the efficiency of their functioning due to the combination of simpler living systems with the formation of more complex and efficient ones.

Today, there is a point of view according to which many organelles of a eukaryotic cell at the beginning of their existence were separate organisms, and about a billion years ago they combined their structures and functions to create cells of a new type. According to J. Bernal, in some multicellular organisms, for example, multicellular ones with a metameric structure, their parts could initially exist separately from each other, and together they gave a complex organism. Perhaps, the same thing happened at the cellular level, in the case of organelles [5]. The result is a cell organism. And a number of multicellular organisms arose on the basis of interorganismic connections (such as lichens - symbiotic associations of fungi and microscopic green algae, in which, however, these relationships did not end with the creation of a single organism). Nevertheless, in principle, the emergence of multicellular organisms has become a natural stage in the evolutionary development of life, since the efficiency of binding energy and accumulation of biomass in them increases many times on the basis of the complexity of the structure, and the potential for self-organization is also created [6].

So the evolutionary development of living systems on the basis of their unification is a natural and universal process of biological evolution from its beginning and up to the present. And it does not end with the creation of multicellular organisms. The next stage is the

formation of a new, more complex and viable biological system by combining already the *multicellular organisms themselves*. So the increase in the complexity of the organism, providing it with the possibility of better adaptation to the environment, can continue in such a way when the “former” organism, changing accordingly, becomes an element of a new integral formation - a “*superorganism*”. This ensures an increase in the possibilities of adapting the new whole to the environment. In this case, the “former” organisms, changing accordingly, lose their independence in relation to the environment and, therefore, cease to be organisms in the full sense of the word.

As an example, let us take the family of “social” insects, just representing such a superorganism in which each individual becomes an element of a new biological system and is no longer an independent whole in relation to the environment. The function of the whole organism is assumed jointly by the entire structured “collective” in a certain way, consisting of many individuals. Apparently, this idea was first expressed by the American entomologist William M. Wheeler in 1911 in his article “A colony of ants as an organism”. Further study of the ecology and behavior of social insects led researchers to the conclusion that the family of “social” insects is established, grows, matures and reproduces like any other living system. Famous French entomologist R. Chauvin [7] directly presented a bee family as an organism of a new type, in which there is a transition to a new structural and functional level. Arising on the basis of multicellular organisms, superorganisms could appear only because their formation gave a new biological system, in interaction with the environment, very significant advantages over multicellular organisms.

In this case, the performance of various functions necessary for the system in its interaction with the external environment is provided by relatively simple methods through their separation (polyethism) due to the morphological characteristics of various individuals on the one hand, and various programs of instinct, “wired” in the nervous system of the corresponding individuals, on another hand. The division of these functions with the functions of reproduction of the entire system between its relatively independent elements also played an essential role. The multiplicity of these elements significantly increased the survival of the whole - the death of even a significant number of them did not lead to the elimination of the entire system, since it could be compensated quite successfully, because at the same time the integrity and viability of the entire system, consisting of physically separate elements, was not disturbed, as is the case with multicellular organisms in case of disruption of the normal operation of one or another of their vital organs. The creation of a microenvironment provided a sufficiently high degree of protection from external conditions for the entire superorganism as a whole.

Therefore, superorganisms of this kind are an example of particularly stable biological systems, and are practically immortal (usually they die only as a result of accidents). This circumstance also affected the fate of the corresponding species. Their evolution ended

long ago, since its objective goal was achieved - a stable balance of the biological system with the environment of existence. On the background, for example, of ants (existing for tens of millions of years), or even termites, which have survived for hundreds of millions of years in an almost unchanged form despite extremely significant changes in the environment, the overwhelming majority of multicellular organisms look like a kind of one-day butterflies.

Nevertheless, most animal species took the path of adaptation to external conditions through the development of an individual reflective apparatus - the central nervous system, which makes it possible to effectively use the existing organs of each individual multicellular organism in interaction with the environment. The specified reflective apparatus "contained" in itself a fairly significant set of instinctive programs that embody the experience of *the species* in interaction with a certain environment. And as evolutionary changes happened, in addition to the improvement of the organs of interaction with the environment, the development of the central nervous system added to them more and more opportunities for the development of conditioned reflexes reflecting the *individual* experience of each *separate individual*.

However, in a number of cases, to one degree or another in the evolutionary development, there were also processes connected with one or another form of association of individuals. So, in some multicellular animal organisms with a developed individual central nervous system, some types of association between them arise on the basis of a *flock* - a set of living beings with coordinated behavior, or a *herd* - a group of animals united by means of behavioral mechanisms, which gives them a number of advantages in interaction with external environment. In due time, on the same basis, the formation of *human society* began, which later, in the process of anthroposociogenesis, turned from a *herd* of prehumans into an integral social *organism*.

Thus, human *society* is essentially the *highest stage* in the development of an integral biological self-organizing system - a *biological organism*. But in its specific embodiment, it has extremely important differences from all other biological organisms, which makes it a unique phenomenon in the development of the biosphere of our planet, and possibly on a cosmic scale. And the first thing that is usually paid attention to is a significantly higher development of the central nervous system than any other creature on the Earth. And this is quite fair, because only at its very high level it became possible to realize again *superorganic* mechanisms in the process of biological evolution. They were realized in the emergence of a new, unique superorganism - *human society*. It is the high level of development of the central nervous system of each individual that became the characteristic feature which determined the most important characteristics of the society as a biological superorganism in its relationship with the environment of existence.

However, the effective functioning of the society as a serhorganism is still primarily due to the formation of *unique social mechanisms* that are impossible at the individual level, since they have a fundamentally *social*

*nature*, arising solely due to the interaction of members of the society with each other as its elements. They are formed as two special *subsystems* of a social organism, directly aimed at ensuring its interaction with the environment as a whole. One of these subsystems, again, provides *informational*, and the second - *material* (material and energy) interconnection between the society as a *self-regulating biological system*, and nature, representing *the environment of its existence* for a given system.

Let's start with informational interaction. The powerful reflective apparatus of man was not only a tool for a more complete analysis of the environment of the society than the brain of any animal allows, but, incomparably more important; it served as the basis for the creation of a much more powerful analytical structure, consisting of *interconnected individual cerebral structures*. As a connecting link, the society uses objects of a special kind - *signs* that form certain sign systems *combining* information processes in the brain of an individual with similar processes in other individuals, which led to the emergence of a completely new phenomenon that had no place in the previous biological evolution - *social consciousness*. Reflecting the external environment in accordance with the needs of the society, public consciousness creates between the society and the environment a kind of "shell", a certain sphere, on the one hand, *dividing*, and on the other hand, *uniting* them together. This "shell" (the noosphere) appears simultaneously with the social organism, and is its indispensable belonging, providing it with an informational connection with the environment of existence.

However, the society needs the noosphere not by itself, but to ensure its effective interaction with the environment, which in its essence (entropy removal into the external environment!) must be *material*. Consequently, his agents must also be material in nature, which, in fact, is the case in reality. The beginnings of the use of such agents by biological organisms are already observed in the animal world (from the cobweb to the beaver dam). But these agents are *external* to these organisms. But the society as an organism in the process of its functioning purposefully creates - already *within itself*, as its integral subsystem - a set of many material objects (technical devices) intended for its interaction with the environment. Therefore, in the process of functioning of human society, a special *system* of many interconnected material objects is formed and develops for this - *technique* that mediates almost all connections of a social organism with the environment - be it housing, clothing, utensils, other consumer goods, as well as the means for their production - tools of labor [8]. The society places all these *technical objects* between itself and the environment of its existence in the form of a certain *technosphere*, which comprehensively provides material interaction with it for the entire social organism, also, like the noosphere, *dividing* and *uniting* them.

The presence of these subsystems provides the human society with the integrity that makes it biologically an organism in the full sense of the word. The fact is that an important condition for the integrity of a living

system is the presence of *an external shell* that separates it from the environment. It is such a “closed system” with the ability to function as a single whole that can be represented as a living organism, that is, a system whose internal self-organization allows life to be carried out as a single whole [6]. They also provide the internal self-organization of the system, since they include not only *extraverted* (associated with interaction with the environment of the system as a whole), but also *introverted* (associated with the internal organization of the system, ensuring this integrity) components.

Although the considered subsystems of the social organism each plays its own specific role in ensuring its interaction with the environment, they do this, firstly, jointly, and secondly, each in close interaction of *the ideal* and *the material* in the life of the society. They cannot exist without each other. Indeed, on the one hand, any material objects that society creates and uses represent *the materialization* of initially *ideal* images through their *objectification*. At the same time, on the other hand, *ideal* representations are created on the basis of the perception of *material* objects of the “external” world with the formation of their ideal images, that is, through their *de-objectification* [9]. These two processes are inextricably linked, dialectically complementing each other and ensuring the existence of the society as an integral organism in the natural environment.

Accordingly, in the “ideal” structure of the *noosphere*, the active agents of which are *individual consciousnesses* of individual members of the society, there are also objects of the material world, and the material components of the *technosphere* are “revived” by the same consciousness of acting individuals. Therefore, the *technosphere* also includes the technical consciousness of the society, and imagining the structure of the *noosphere* (as a functioning embodiment of social consciousness), one should take into account not only the presence of information about the world around it in people's heads, but also the entire material structure of the society as the embodiment of a wide spectrum information actualized through its de-objectification. In addition, the orbit of the “ideal” *noosphere* also includes special material objects specially designed for the preservation, processing and transmission of information - from a branch broken for memory by primitive man to archives, libraries and museums, and now also the Internet, artificial intelligence, etc.

From the point of view of the development of our planet biosphere, the society, which is the highest stage of biological evolution, the highest form of a biological system, could rather be called a *biological* phenomenon, but it is also a *social* phenomenon, since it provides the very possibility of the existence of social phenomena and the society itself in its various species - through their elements (individuals). It should be noted that, having formed, the society stood between the environment and the individual, excluding its further evolution as a biological being, *taking on* the function of *adaptive variability*. And before that, the prehuman in the process of *sociogenesis* (which simultaneously appeared as *anthropogenesis*) changed until it acquired the properties necessary for the existence of the society.

When we talk about the society as a biological superorganism, it should be noted that the direct result of sociogenesis was not just the emergence of a certain “society in general”, but a social organism in its *specific* form - in the form of a *primitive tribe*. It became the first social organism, a specific “superorganism”, in its unity (integrity) opposed to the natural environment. Although in general, in its essence, “the society does not consist of individuals, but expresses the sum of those connections and relationships in which individuals exist to each other” [10, Vol. 46, part I, p. 214] as elements of the society, all these connections, however, are formed only between the elements of the society - people, it is *their properties* that determine the nature of the society. On the other hand, the formation of a person (individual) occurs as the formation of a member of one or another *quite specific* society.

So, initially, as a really existing specific society, the society existed *only in the form of a primitive tribe*, one might say physically embodied in an integral social formation, consisting of two exogamous clans, that is, having a *dual organization* [11], which is a social analogue of amphimixis. In this form, the humanity passed about two-thirds of its historical path. On this path, the society sought to adapt as much as possible to interaction with the environment through the development and improvement of its operating subsystems - the *noosphere* and *technosphere*. For this, on the one hand, people sought to obtain more information about the environment, improved their organization into a system (which throughout the entire primitive period of the mankind remained mythological, that is, with the presence of a significant number of delusions and gaps in knowledge about the world, filled by drawing analogies with a more or less well-known immediate environment). On the other hand, technical systems developed ensuring interaction with the world through the invention of new technical devices and the improvement of technologies for using them.

The very process of interaction of the society as a complex biological system with the environment for its survival and development is implemented in the form of a *production process*, in which, in order to obtain *consumer goods* necessary for the society, social efforts are applied to natural objects (*objects of labor*). These efforts are usually made by *individuals* possessing the necessary knowledge through intermediate *means of influence* (*tools of labor*). The totality of these factors constitutes *the productive forces of the society*, which are developed by it due to the constant need to increase their efficiency in interaction with the environment, and therefore are *self-sufficient* in nature, determined the further fate of the primitive society.

The development of productive forces over the course of about twenty thousand years was accompanied by very important consequences, including, in particular, an increase in labor productivity, which ensures a significant increase in the number of people on the planet through both an increase in the quantitative composition of tribes and their territorial distribution. But the expansion of both the *noosphere* and the *technosphere*, like any quantitative change, inevitably had to cause certain crisis phenomena that require qualitative

changes, including those determining the relations between people in the production process (production relations). They happened, radically changing the development of mankind in general, and specifically putting an end to the society in its original form in the form of a primitive tribe.

Noting the causal relationships between the level of development and the nature of the productive forces of the society and production relations established in it, K. Marx wrote, "In the social production of their lives, people enter into certain relations that are independent of their will - production relations that correspond to the stage of the development of their material productive forces. The totality of these production relations constitutes the economic structure of the society, the real basis, on which legal and economic superstructure rises and to which certain forms of social consciousness correspond ... At a certain stage of their development, the material productive forces of the society come into conflict with the existing relations of production ..., within which they had been developing so far. From forms of development of the productive forces, these relations turn into their fetters. Then the era of social revolution begins. With a change in economic basis, more or less quickly a revolution occurs in the entire enormous superstructure [10, Vol. 13, p. 6-7]. In principle, the existence of such a relationship between productive forces and production relations has been widely recognized. However, attempts to find historical facts confirming a *direct* connection between the development of productive forces and changes in production relations have not yet been successful.

In real history, the destruction of obsolete socio-economic formations with corresponding production relations was by no means always carried out through some kind of social revolutions, and the elimination of the "shackles" of past production relations did not always lead to a flourishing of productive forces. For example, the formation of *feudal* relations on the territory of Western Europe, which had been previously a part of the *slave-owning* Roman Empire, took place centuries after its collapse, and then it took more centuries to reach at least the previously existing level of productive forces, not to mention their flourishing. Many analogous historical examples can be cited when a crisis in the development of productive forces led not to the beneficial social revolution it caused, establishing new, more progressive production relations, but to the disintegration of the society. So, there is no direct connection between the development of productive forces and the nature of production relations. But, nevertheless, a natural connection between them, of course, exists and is realized one way or another. And the fact is that the aforementioned direct connection between these social phenomena simply *does not exist*. In reality, this connection *is mediated* by another social phenomenon, the emergence of which fundamentally changed not only production processes, but also the very nature of the society - *the labor division*.

Indeed, with the emergence and development of the labor division in the late primitive society, the social situation changed radically. The integral social organ-

ism was temporarily replaced by other social formations, the integrity of which lost its direct character. It took the form of connections between various social associations based on different foundations, thanks to which they jointly constituted a kind of *social quasi-organism*. As a result of the development of labor division, the internal ties between members of the tribe changed significantly, and initially separate social organisms established various ties among themselves, ultimately objectively aimed at the formation of a certain world society, at the same time dividing themselves into social groups that perform various functions in ensuring existence of the whole society. And the society as an organism, as a biological system that had lost its organic unity, survived (although only partially and with significant modifications) only in its element - man. This state still exists today, and will remain so until *the abolition* (again as a result of the development of productive forces) of labor division, and with it of all private social formations, which will again be replaced by a single integral *social superorganism*, but already as a part of the whole mankind.

As we have noted above, a significant advantage of any biological superorganism that differs from a multicellular organism by the physical (structural) separation of its relatively independent elements with their functional unity is its better survival, as well as higher efficiency due to the separation of specific functions of the elements. In social insects, this separation is ensured both morphologically and through appropriate instinctual programs. In human society, the effectiveness of the actions of each individual is ensured both by *social consciousness* (noosphere), actualized by the individual consciousness in that part of it, in which it is necessary in the specific activity of each individual, and by the technological skills of operating with the elements of the technosphere necessary for this particular activity by means of universal effector - a human hand. But it was precisely due to these circumstances that the steady, albeit slow, biological progress of primitive society was carried out.

However, both changes in the level of knowledge about the environment and in the principles of operation of technical devices and technologies are gradually accumulating and retaining in the overall *public consciousness*. They are used by means of *individual consciousness*, which for the society represents something like a "working memory" in which public consciousness is actualized. At the first stages of social development, the volume of this memory was enough to accommodate all the information necessary for the effective functioning of any individual. J. Ortega y Gasset on this occasion fairly noted that initially "the simplicity and scarcity of primitive technology lead to the fact that the actions associated with it could be performed by all members of the community, that is, everyone makes a fire, makes bows, arrows, etc. Technique does not stand out from all kinds of activities" [12]. But the further development of technology, which requires more and more knowledge for its creation and use, radically changed the situation.

For a more efficient use of the accumulated knowledge, their logical generalization and appropriate

systematization were required. However, as mentioned above, the system of knowledge that includes them in the noosphere was originally mythological, and therefore was quite far from both completeness and internal logic, and turned out to be overloaded with specific information, the mental connections between which did not always reflect objective logic. Accordingly, sooner or later, with their growth, there should have arisen a problem associated with the limited ability of individual consciousness to actualize the consciousness of the public in full, of which only a *part* of it was used in each specific case.

Such a decrease in the relative efficiency of the functioning of the noosphere inevitably led the development of the society to a dead end. But, on the other hand, one could say that the entire biological system reached a certain equilibrium with the environment, and could, as a community of "social" insects, remain in this state for an unlimited time. However, it is impossible to stop the spontaneous development of the noosphere and technosphere, which means that the "conservation" of this state of the society is also impossible. This contradiction was resolved precisely in the emergence of *the social division of labor*, when, thanks to *specialization* in one or another specific area of productive activity for each individual, his capabilities in it significantly increased, which opened up new directions of social development.

The labor division itself has been a well-known phenomenon for a long time. Back in ancient times, Plato, based on the real social relations of that time, in his "ideal state" assumed the rigid assignment of various types of labor to specific people, believing that this would increase its quality and productivity, and most importantly, ensure public order [13]. This point of view did not give in to doubt even during the Middle Ages, when it was shared by, say, Thomas Aquinas. And only in the period of the Enlightenment, the attitude towards this phenomenon changes somewhat (one can point to his criticism of J.-J. Rousseau as transforming people into "one-sided individuals"). From the point of view of production efficiency, only representatives of classical political economy are beginning to consider the division of labor. They (and above all A. Smith, who owns the very term "labor division") in this phenomenon saw the source of the progressive development of the productive forces of the society. And "after Adam Smith economists considered that in the labor division they have a kind of law of universal gravitation, as solid as the Newton's one" [14, P. 611]. Later, a similar point of view was developed by the classics of Marxism. And after K. Marx, the most famous researcher of the problems of the labor division can be considered E. Durkheim, who, however, was interested in this phenomenon not so much in the economic as in the social-unifying aspect [15]. Of course, researchers turned to the labor division later, but especially new ideas regarding this social phenomenon did not appear.

As for Marx, he considered the labor division associated with the *technological* features of production processes to have a kind of hierarchical structure. Accordingly, "the division of social production into its large kinds, such as agriculture, industry, etc., can be

called a general labor division, the splitting of these kinds of production into types and subspecies - a private labor division". This labor division naturally leads to the establishment of relations of exchange between producers, i.e., "mediated by the purchase and sale of products of various branches of labor" [10. - Vol. 23. - P. 366-367]. However, according to the views of the classics of Marxism, "the labor division becomes a real division only from the moment when the division of material and spiritual labor appears" [10. - Vol. 3. - P. 30]. This is completely true, since, being already a *social* labor division, it was this that later led to the emergence of such a social phenomenon as property relations, and with them - stratification, then class formation, which played a major role in social development.

However, if the first (*technological*) type of labor division is associated with the above-mentioned complication of technological processes, which required their *dismemberment* and the corresponding specialization of performers, then the second (*social*), on the contrary, is associated with problems generated by the growing *cooperation* of production efforts. The latter was caused by an increase in the number of labor collectives, especially those in which the technological labor division had already begun to develop. If during individual work the "social order" formed by public consciousness was realized through the individual consciousness, which controls the influence of the *individual on the subject of labor* (labor "material", "physical", "manual"), then when working collectively, in this production "chain" is introduced one more link in the form of an individual located *between* social consciousness and the consciousness of individuals who directly affect the object of labor. A *completely new* production situation arises, in which, naturally, *the entire* producing collective (as Marx called it, "the collective worker") influences the object of labor, but *not all* of its members do this *directly*; some of them do this *indirectly*, through the impact on the former (labor "spiritual", "mental", "cognitive"). This inevitably causes the formation of new relations between individuals in the production process, that is, *new production relations* corresponding to a new level of development of productive forces.

The difference in social roles for different individuals gives rise to new social phenomena. The first thing to note is the emergence of property relations with regard to the means of production. In primitive society, individual tools of labor were perceived as an extension of the organs of the individual. As for the rest, the attitude towards them was similar among all its members. With the allocation of the same individuals who organize the activities of other workers, the situation changes. Management then aims at organizing the production process, that is, to ensure the rational use of the means of production in it. The one who carries out this organization actually disposes of the means of production, and therefore *disposes* of the labor force that uses them, that is, acquires a special relation to the means of production, which also puts him in a special position in relation to other members of the society, creating a *social inequality* of individuals in a formerly egalitarian collective.



These new production relations, based on social inequality, actually negate the foundations on which the society was based in its formation and existence for many thousands of years. And with the formation of certain social groups (strata) that have their own interests different from the interests of other such groups, the unity of the society as an integral organism is violated, and the content of consciousness of its members changes together with it. The fact is that the society is inherently *dual in nature*. At the same time, it also represents some *holistic formation*, a new level in biological evolution, and at the same time, since the unity of the society is based on the corresponding behavior of each of its individual elements, it is *the content of the consciousness* of each of its elements - the person that determines its behavior. Both production relations, which ensure the interaction of the society with the environment, and the "superstructure" above them, which forms individuals as members of this society, *actually functioning* in it, at the same time represent types of *social consciousness*, that is, they also directly function "in the heads" of individuals in order to ensure the integrity of the society as a system. And they are such as are the elements of the society - individuals - in their individual consciousness.

Theoretically, the society as a system can ensure its integrity either *directly* through individuals (integral society), or through various "auxiliary" *social formations* that contribute to the solution of this problem in parts and only through interaction between them. Then the individual in his consciousness becomes "split", he realizes himself at the same time as an element of *different* (albeit in a certain way interconnected) social formations, each of which has its own "representation" in his individual consciousness.

Basically, this concerns the case when various functions of fulfilling the main task - "providing the means of living and life itself" (Engels) - mainly become the tasks of various social formations. This can be family, class, religious community, state, civilization, as well as many other social groups. They accordingly influence the types of social consciousness "responsible" for different functions, *jointly* forming different "hypostases" of an individual as a personality in relation to certain private associations. The latter, in their totality, constituting a kind of quasi-unity - a *social superorganism*, at a certain stage of social development, as it were, "replacing" a single social organism. It is precisely because of this *quasi-unity* that the social organism (as opposed to the organism of the society) is an unstable formation, constantly changing - in the direction of ultimately forming a *single all-human social organism*. The driving factor of these changes is the spontaneous development of the productive forces of the society, as a result of which there are also changes in production relations that affect all social processes.

The formation of the society was carried out precisely in this duality, where one side exists and is expressed through the other. With the emergence of the labor division, the society as a superorganism both disappeared and survived. It disappeared as a kind of integral formation, as a clearly localized biological system, but it remained as the content of human consciousness,

thereby also preserving the potential to recreate this integrity. But even its disappearance in the first sense could not be absolute, for in this case the dialectical unity of its sides and, therefore, its qualitative definiteness would be lost. Having disappeared as a clearly defined integrity, the society was temporarily embodied in a variety of more or less definite connections, creating by their very diversity and uncertainty the fundamental possibility of destroying the original integrity (primitive society) and the potential for the formation of another integrity, which in the future includes *all of the humanity as a whole*. The complexity of this process gave rise to a whole era of transition from one integrity to another, the era in which a new social organism is formed by the association of various social formations (*social quasi-organisms*) formed as a result of the destruction of the original social organism (primitive tribe) - the era of *class society*.

This process actually constitutes the content of the entire history of the mankind that has taken place so far. And it began, as noted above, with the decomposition of primitive society (community) due to the separation of individuals in it with a special attitude to the means of production. At the same time, "various stages in the development of the division of labor are, at the same time, different forms of ownership, that is, each stage of the labor division also determines the relationship of individuals to each other, according to their relationship to the material, tools and products of labor" [10. - Vol. 3. - P. 20]. And each time this led to the formation of separate groups with similar interests. These processes continued for another several thousand years - during the period of *community*, which could be called *the transition period* between pre-class and class society. During this time, the development of productive forces, constantly, albeit slowly, accelerating due to the growth of labor productivity, led to the emergence of a surplus product that could later turn into a *surplus*, which created the economic basis for the emergence of a *class society*. However, the formation of the latter did not occur as a result of the evolution of the same society - the community. But it would not have taken place without its *stratification*, which abolished the idea of egalitarianism in the public consciousness and introduced into it the concept of domination and subordination.

The very first class formation - *the slave-owning system* - emerged in the form of a slave-owning state as a result of the enslavement of other (agricultural) communities by a certain community (usually nomads) [16]. In this new social formation, the winners become the dominant class that organizes production, and the defeated become the oppressed class that directly affects the objects of labor. Thanks to such (violent) division and cooperation of labor, its productivity increased significantly, which improved the material conditions for the existence of not only the ruling class, but also the oppressed class. Therefore, the slave states were distinguished by a fairly high social stability. Nevertheless, sooner or later, due to the irrepressible desire of the ruling class for luxury and the disinterest of the oppressed class in the results of labor, the quantitative growth of such states due to a gradual decrease in the efficiency of this type of labor division invariably led

to their weakening and subsequent fall. Not at all as a result of social revolutions with the transition to more progressive production relations, but simply by becoming a victim of the surrounding "barbarian" tribes.

It should be noted here that the society, like any complex self-organized system, in its development follows the laws of dialectics discovered by Hegel (insofar as they are applicable not to some conventional "absolute idea", but to real objects). First of all, this concerns the three-stage development in general of all biological systems as a whole, taking place in accordance with the Hegelian "triad" (organism-cell, multicellular organism, superorganism). The society as a superorganism develops in the same way. It arose in the form of separate primitive tribes, which are integral biological superorganisms with egalitarian relationships between their constituent individuals. Further development, including the labor division in the interaction of the society with the surrounding nature, therefore has a class character with the allocation of dominant and oppressed social groups. If, in accordance with Hegelian terminology, the first stage is considered a *thesis*, then the second stage - the stage of class society - is somewhat opposite to the first - *antithesis*. The third stage (*synthesis*) - a social superorganism with the inclusion of all mankind, will arise in the future due to the achievement of a level of productive forces that excludes the need for "manual", "physical" labor, that is, the direct impact of man on the subject of labor, which will cancel the need for "social" separation.

But the same development according to the "triad" applies to each of the above stages separately. Including the stage of class society, at which important transformations of the forms of the labor division take place. The slave system acts as a thesis here. The second stage of class society (*antithesis*) was *feudalism*. It was also formed on the basis of communities, but already as a result of *internal* social processes in them, and was not a direct successor to the slave system. Nevertheless, the latter still had an important influence on its formation with the preserved elements of knowledge and technology, which ensure higher labor productivity in comparison with the late primitive communities. However, if under the slave system the ruling class (slave owners) owned *all* the means of production (including slaves), then under feudalism barons owned only *the main* means of production - the land, and even not in full. And agricultural implements already belonged to the peasant producers, as well as part of the product obtained, which increased their interest in the productivity of labor, and, therefore, in the development of productive forces. At the same time, a certain "technological" division of labor was also formed among the oppressed class through the allocation of rural artisans. "The community could not do without them and kept them all year round and for generations, no matter how many services and products were required from artisans" [17]. Later, on this basis, a whole separate social stratum was formed. Therefore, from the point of view of Hegelian dialectics, the feudal system in the process of development acts as an *antithesis* in relation to the slave system.

Capitalism acted as a *synthesis* in relation to the entire process, in this respect representing, as it were, a return to the first class formation, but at a higher stage of development, which additionally implemented a new type of labor division (again "external"), namely, the labor division on an *international* scale. The beginning of this stage was laid not so much by the growth of the productive forces directly as by *the great geographical discoveries* caused by it. After 1492, Western European civilization made contact with the civilizations of the New World, that were at a much lower socio-economic level of development, which marked the beginning of *the world division* into the "core" (Western European countries) and "periphery" (all other countries of the world), for centuries forward determining their position and role in *the international labor division*. But not in the "technological" labor division, which, thanks to trade, took place earlier, and was expressed in exchange between countries with different cultures and natural conditions, but in the "social" division into *dominant* and *exploited countries*.

The very formation of capitalism in Western Europe was based on this phenomenon, since "the discovery of gold and silver mines in America, the eradication, enslavement and burial of the native population alive in the mines, the first steps to conquer and plunder the East Indies, the transformation of Africa into a reserved hunting field for blacks - such was the dawn of the capitalist era of production. These idyllic processes are the main moments of the initial accumulation" [10, Vol. 9, P. 760]. Not only the initial one. As F. Braudel wrote, due to the "unequal exchange" "the labor division on a global scale ... was not an agreement of equal partners". Accordingly, "from the whole world, Europe was already extracting a significant share of its essence and its strength. And it was precisely such an additive that raised it above its own level in the face of the tasks that it met on the path of its progress. Without this constant help, would it have been possible since the end of the 18th century its industrial revolution which was the main key to the fate of Europe?" [14, pp. 43, 396]. In other words, the higher development of productive forces in Western Europe in comparison with the New World predetermined the international labor division that was beneficial for Western Europeans, and this, in turn, became the initial driving factor in general in the predominant development of Western Europe.

However, the established international labor division, essentially unchanged over the entire period of capitalism's dominance in the world, did not remain constant in form over the next centuries. At first, as we have seen, it was a simple plunder of the enslaved countries by the West. This was followed by the transformation of these countries into raw materials appendages (including through the elimination of industry in them through unfair competition). The slave trade played an important role throughout the centuries. And, finally, at the current stage, the export of capital came to the fore. All this happened in parallel and in accordance with the development of science and technology - the main thing that directly ensured the development of productive forces in the West, which occurred largely due to the exploitation of the so-called "developing

countries". Accordingly, this ensured its dominant position in the world. This division of the world is the very essence of capitalism as a socio-economic formation as a whole, since, according to R. Luxemburg's just assertion, the existence of backward countries is a necessary condition for the existence of capitalism as a mode of production; with their disappearance, capitalism will inevitably disappear [18].

But the last stage mentioned above was distinguished by one very significant feature. If the previously "developed" countries of the metropolis only robbed the "underdeveloped" colonies, then here, with the aim of making a profit, they switched to the *direct* exploitation of their cheap *labor force* by exporting capital. However, in order to achieve the set goal in the "developing countries", the corresponding means of production were objectively necessary. Therefore, the construction of modern enterprises in them, the transfer of technology, the training of qualified labor was carried out. The necessary equipment and the specialists who maintain it are sent there - at the same time the closure of similar enterprises in their countries, which are less profitable due to a much more expensive labor force. Accordingly, simultaneously with the industrialization of developing countries, de-industrialization of developed countries occurred, engineering personnel was lost, workers were disqualified, etc.

That is, today in the world there is objectively a very specific *redistribution* of productive forces (with their objective growth in general), that has produced a very significant impact on the international labor division, which accordingly affects social conditions in both developed and developing countries. For example, in the United States, which is still the richest and most developed country in the world, *the distribution* of wealth has changed significantly. Here is what the former vice-president of the well-known bank Lemen Brothers wrote about this, "... Since 1973, incomes of 1% of the richest Americans have grown by 73%, the incomes of all the rest have decreased by 5%." The relative change in the incomes of various social groups in the "developed" and "developing" countries also began: "Incomes of 5% of the richest people in the United States and Europe grew by 40-45%. Globalization deprived jobs of the middle class in the West, enriched the owners of companies and increased the well-being of the population of the poorest countries in Asia" [19]. And the growing inequality of property within Western countries inevitably leads to increased tensions and a decrease in stability in the "civilized" countries.

Until now, the centuries-old stability of capitalism as a system (although always relative!) was based primarily on the economic consequences of the international labor division, which is the main reason for the existence of this socio-economic order. Today, as the above changes, caused, inter alia, by the rapid development of science and technology, and related to this main reason, the emphasis is shifted to other factors of an organizational and power nature, primarily financial and military ones. But they are only a consequence of the dominant position of the West in the current global labor division, and will disappear along with its cardinal change. Apparently, at first it will be replaced by

world regionalization, and then a new globalization of the world will begin, just different from the previous one by the exclusion of an *unequal* international labor division. Thus, the formation of a *single global social superorganism* will begin, marking the stage of social development, which Marx called "the end of the prehistory of mankind".

How does the development of productive forces lead to the abolition of the labor division? In order to imagine this, let us return again to the nature of the production process that takes place between the society and nature, in particular, in that part of it that is associated with the technosphere. To get consumer goods needed by the society, an individual who transforms the object of labor must perform *three functions*. Firstly, to influence a certain working tool (labor instrument) on the subject of labor in order to transform its composition and structure. Secondly, it must provide the supply of energy necessary to carry out this transformation. And thirdly, to exercise expedient management and control over the transformation process. Initially, the individual performed all these operations by means of his organs and at the expense of his own biological resources.

However, at the dawn of its history, the humanity had at its disposal some objects taken from nature, which it could place between the working organ of the individual - a hand, and the subject of labor - primitive tools of labor. And the progress of the productive forces was precisely in attracting appropriately transformed *objects of nature* in all three mentioned functions, in addition (and later to replace) their personal resources. This was facilitated by the accumulation of information about natural phenomena and a change in the nature of their systematization. Here, mythology was replaced by philosophy, and since the beginning of the 18th century science began to acquire more and more importance, gradually becoming, in the words of Marx, "a direct productive force". A working tool turned out to be the first technical object (and later - a system of such objects), the improvement of which simplified and facilitated, and also made the necessary labor operations more successful. As for the required energy, a huge period passed before man learned to attract the forces of nature to help him. The first was the use of fire, then the muscular power of animals, then the energy of wind and water ... In modern times, in connection with the industrial revolution, the energy of steam and electricity was increasingly used. Opportunities for this were provided by the development of the noosphere, and, accordingly, the technosphere also developed, and at an ever-accelerating pace, and more and more of what was previously manual labor was "transferred" by man to *technical systems*.

However, there was still control and management of production processes. It was not possible to replace a human being for a very long time. Of course, even in ancient times there were some "self-acting" devices (let's say, such as some kind of traps for animals, etc.), which were triggered without direct human participation. But only at a much later historical stage there appeared devices automating certain individual production operations (for example, the regulation of grain

supply at mills, later there appeared speed regulators of steam engines, etc.). However, only when, instead of mechanical (sometimes hydraulic, etc.) devices, they learned to use electrical devices for this, the process accelerated. This made it possible to automate many production processes; sometimes entire production was automated and they were carried out without direct human participation.

But the real revolution was caused by the use of computing technology - both in the information sphere and in the production sphere. More and more processes that had previously required the indispensable participation of a person were being transferred to computer control, including using the so-called artificial intelligence. Accordingly, in the total amount of labor costs, the share of "mental", "cognitive" labor increases, and the share of "physical", "manual" labor decreases. And now there was hardly any doubt that sooner or later, due to the progress of both the noosphere and the technosphere, the need for direct human control over the production process would completely disappear, as the need for manual manipulation of a tool or significant expenditure of muscular energy had long been increasingly lost. All this will be taken over by technical systems, *completely* excluding the direct participation of man in them, and, consequently, *completely abolishing* the social labor division, that is, labor "mental" and "physical" - in the absence of the latter. That will open the way to the formation of a single society-humanity.

Thus, the society in its essence is the highest stage in the development of biological systems, which in their evolutionary changes over millions of years solved the main problem - to ensure their maximum efficiency in transferring entropy to the external environment. This problem was solved by increasing the complexity of living organisms with the separation of the functions of their constituent subsystems, "responsible" for informational and material interaction with the environment. Along this path, both quantitative and qualitative changes in organisms took place, as a result of which the evolution of an organism-cell led to the emergence of multicellular organisms with the indicated subsystems capable of development. A further stage of evolution naturally became the emergence of biological superorganisms, consisting of multicellular individuals, the division of functions between which (both according to the "working" organs, and according to the programs of instinct) ensured the high efficiency of the whole, which led to the establishment of equilibrium between them and the environment and stopped their further evolution.

However, the ongoing evolution of multicellular organisms due to the development of these subsystems, especially the central nervous system, led to the formation of such a superorganism in which the unification of many individuals into a single whole leads not only to a synergistic effect, but due to the formation of special subsystems formed already as social phenomena (the noosphere and the technosphere). By combining the capabilities of individuals, they turned out to be able not only to ensure survival and biological progress for the initial social superorganism - a primitive tribe,

but also unlimited opportunities for further social development. At the same time, an individual entering the society that has assumed interaction with the environment is no longer subject to evolutionary changes that the society as a whole takes upon itself. And they began when at a certain stage of their development the noosphere and the technosphere came into conflict with the limited abilities of the individual in their actualization. This contradiction was overcome through the division of labor, which changed the nature of the society, "dividing" its integrity between interconnected various social formations. However, the study of the patterns of both the development of biological systems in general and social development in particular allows us to conclude that the latter is not finished. Thanks to the further progress of the noosphere and the technosphere, the society will in the future again turn into a single superorganism, but on the scale of the whole mankind.

### References

1. Семенов Ю.И. Общество как целостная система // Социальная философия. – Под редакцией И.А. Гобозова. – М.: 2003. С.61-79.
2. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – Политиздат, 1991.
3. Шредингер Э. Что такое жизнь? Физический аспект живой клетки. – М.: 2002.
4. Либберт Э. Основы общей биологии. – М.: 1982.
5. Бернал Дж. Возникновение жизни. – Мир. – М.: 1969.
6. Кабулов Р.Т. Отрицательная энтропия и сущность жизни. [http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/kabulov\\_otritsat\\_entropiya.pdf](http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/kabulov_otritsat_entropiya.pdf)
7. Шовен Р. Жизнь и нравы насекомых. – М.: 1960.
8. Гриффен Л.А. Феномен техники. – Киев: 2013.
9. Ильенков Эвальд. Диалектика идеального // Логос. 2009. 1 (69). С. 3-62.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч., 2-е изд. – М.: 1960-1980.
11. Золотарев А.М. Родовой строй и первобытная мифология. – М., 1964.
12. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике // Вопросы философии. – 1993. – № 10. – С. 65.
13. Платон. Сочинения. – М.: 1971. – Т. 3 – Ч. I. – С. 374.
14. Бродель Фернан. Время мира. – М.: 1992.
15. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – М., 1996.
16. Каутский К. Материалистическое понимание истории. – Ч. II. – М.-Л.: 1931.
17. Кобыщанов Ю.М. Теория большой феодальной формации // Вопросы истории. – 1992. – № 4-5. – С. 64.
18. Люксембург Р. Накопление капитала. – Т. 1-2. – М.-Л.: 1931.
19. Макдональд Л. Реальные причины победы Трампа // <http://colonelcassad.livejournal.com/> 25 декабря 2016 г.

# PSYCHOLOGICAL SCIENCES

## УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ В РАЗЛИЧНЫХ ЖИЗНЕННЫХ СФЕРАХ В КОНТЕКСТЕ ВРЕМЕННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЖЕНЩИН, ВОСПИТЫВАЮЩИХ ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВОМ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА (РАС)

*Бахтина Н.Н.,*

*Северо-Восточный государственный университет,  
кандидат психологических наук, доцент,  
доцент кафедры социальных и гуманитарных наук*

*Касьяненко А.А.*

*Северо-Восточный государственный университет  
старший преподаватель кафедры социальных  
и гуманитарных наук*

## SATISFACTION IN VARIOUS SPHERES OF LIFE IN THE CONTEXT OF TEMPORARY CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF WOMEN RAISING CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDER (ASD)

*Bakhtina N.,*

*North-East State University,  
Cand. Sci (Psychology), docent,  
associate professor at the department of social and human sciences*

*Kasyanenko A.*

*North-East State University,  
senior lecturer at the department of social and human sciences*

DOI: [10.24412/9215-0365-2021-67-5-61-63](https://doi.org/10.24412/9215-0365-2021-67-5-61-63)

### Аннотация

В статье описана проблема удовлетворенности в различных жизненных сферах в контексте временных характеристик профессиональной деятельности женщин, воспитывающих детей с расстройством аутистического спектра (РАС).

### Abstract

The article describes the problem of satisfaction in various spheres of life in the context of the time characteristics of professional activity of women raising children with autism spectrum disorder (ASD).

**Ключевые слова:** удовлетворенность работой, субъективное ощущение одиночества, временной режим труда, расстройство аутистического спектра.

**Keywords:** job satisfaction, subjective feeling of loneliness, temporary work schedule, autism spectrum disorder.

В настоящее время ряд видов профессиональной деятельности в г. Магадане и области особым образом временно организованы, например, существуют виды работ, реализуемые специалистами, в том числе женщинами, в режиме сменного графика.

Сменный график – это специфический временной режим деятельности, предполагающий ее осуществление в две, три или четыре смены. При сменном виде занятости специалисты производят работу в течение установленной продолжительности рабочего времени в соответствии с графиком сменности. Данный тип временного графика реализуется в том случае, если длительность производственного процесса превышает допустимую продолжительность ежедневной работы, а также в целях непрерывного контроля за ситуацией, более эффективного использования оборудования, увеличения объема выпускаемой продукции или оказываемых услуг.

О.А. Гаранина, описывала проблему временной организации жизни специалистов, работающих

в режиме сменного графика. Для изучения их жизнедеятельности было введено понятие «социальный десинхроноз», как рассогласование общесоциальной временной концепции с индивидуальной, детерминированной специфичным рабочим графиком («внутренний» десинхроноз), проявляющийся в несовпадении времени жизни самого специалиста со временем жизни значимых других (членов семьи, друзей и др.), работающих, и/или живущих, в обычном временном графике («внешний» десинхроноз) [4]. С данной точки зрения, необходимо отметить, что особый временной режим влияет на все аспекты жизнедеятельности работающей женщины.

Таким образом, представляется весьма актуальным исследование удовлетворенности в различных жизненных сферах в контексте временных характеристик профессиональной деятельности женщин, воспитывающих детей с расстройством аутистического спектра (РАС).

Различные аспекты феномена удовлетворенности жизни все чаще становятся предметом исследования специалистов социально-гуманитарных наук. Психологический подход рассматривает удовлетворенность жизнью как, сложное, динамичное социально-психологическое образование, фундаментом которого являются когнитивные и эмоционально-волевые процессы.

Р.М. Шамионов считает, что удовлетворенность жизнью, мотивирует субъекта и связана с его эмоционально-оценочным отношением к действительности [10]. Степень удовлетворенности связана с качеством осуществления деятельности, характером отношения к какому-либо событию, оценкой происходящего в жизни. Выделяют различные аспекты удовлетворенности в различных жизненных сферах, например, удовлетворенность работой, удовлетворенность отношениями с близкими и т.д.

Удовлетворенность работой выражается в характере и содержании работы; объеме выполняемой работы; состоянии рабочего места и его окружении; отношениях с коллегами и руководством; оплате труда; возможности личностного и профессионального роста; распорядке и правилах поведения [9].

Удовлетворенность отношениями с близкими можно рассматривать через проблему субъективного ощущения одиночества. В рамках психологического анализа, одиночество рассматривается как, «состояние субъективного дискомфорта, переживаемого индивидом в тех случаях, когда он остро осознает недостаточность в очень значимом для него смысле своих социальных связей с другими людьми» [6, с. 279].

О.А. Смирнова указывает на два варианта описания феномена одиночества. Первый связан с пониманием одиночества как негативного и категорически отрицательного состояния, деструктивно влияющего на личность. Второй определяет одиночество как естественно присущее человеку, и даже необходимое в определенных условиях, например, в случае реализации творческого потенциала, но на наш взгляд здесь более уместным является термин «уединение» [7]. Исследователи, определяя причины одиночества, отмечают, что к одиночеству приводят, с одной стороны, субъективные переживания, не всегда совпадающее с реальной ситуацией, положением его в обществе, а с другой – особые социальные условия, заставляющие замыкаться в себе, изолироваться от окружающих.

В настоящее время выделяют несколько видов одиночества, во-первых, безнадежно одинокие – полностью не удовлетворенные своими отношениями; во-вторых, периодически и временно одинокие – в достаточной мере связаны со своими друзьями, знакомыми, хотя и испытывают недостаток в близкой привязанности или не состоят в браке; в-третьих, пассивно и устойчиво одинокие, смирившиеся со своим положением, принимающие его как неизбежность. Как разновидность третьей группы иногда выделяют группу равнодушных. Равнодушные в этом контексте представляет собой дефицит

устремлений, в особенности в области чувств, связей с другими людьми и в ценностных отношениях [6].

А.О. Смирнова описывает виды одиночества по частоте (времени) переживания чувства одиночества: временное одиночество – кратковременные приступы переживания собственной обособленности и неудовлетворенности общением межличностными отношениями; ситуативное одиночество является следствием стрессовых ситуаций: смерти близкого человека, разрыва личных отношений и т.д.; хроническое одиночество характеризуется отсутствием у человека удовлетворительного общения, в результате чего он страдает от своей обособленности [7].

Проанализировав литературные источники, мы выяснили, что проблема удовлетворенности в различных жизненных сферах активно разрабатывается, однако, исследования данного феномена у работающих женщин, а тем более женщин, работающих в различных временных режимах, и воспитывающих ребенка с расстройством аутистического спектра (РАС) не проводились.

Женщины, воспитывающие ребенка с РАС, работающие в режиме сменного графика, очевидно имеют специфическую социальную ситуацию развития, на которую влияет как наличие «особого» ребенка, так и особый временной режим работы.

В последнее время в Российской Федерации все большее количество детей, Магаданская область не исключение, имеют отклоняющиеся психическое развитие, одним из типов которого является асинхронное развитие. К асинхрониям развития относится искаженное психическое развитие, для данного состояния всё чаще используют такой термин, как расстройства аутистического спектра (РАС). Для расстройств аутистического спектра характерен целый комплекс психических и поведенческих расстройств, которые выражаются в проблемах в коммуникативной, эмоциональной и социальной сферах [3].

Эмпирическое исследование удовлетворенности в различных жизненных сферах у женщин, работающих в режиме сменного графика, воспитывающих ребенка с расстройством аутистического спектра (РАС), проводилось в два этапа [1,2].

Первый этап осуществлялся в мае-июле 2019 г., нами было проведено исследование удовлетворенности работой женщин, работающих в режиме сменного графика, воспитывающих ребенка с расстройством аутистического спектра (РАС) [1]. В исследовании приняли участие 40 замужних женщин в возрасте от 27 до 42 лет, воспитывающих ребенка дошкольного возраста с РАС. Выборка была разделена на 2 группы. Первую группу составили женщины, работающие в обычном временном режиме (20 человек); вторую – женщины, работающие в режиме сменного графика (20 человек). Группы уравнены по возрасту и семейному статусу.

В качестве гипотезы исследования было выдвинуто предположение о том, что существуют различия в удовлетворенности работой у женщин, воспитывающих ребенка с РАС, работающих в различных временных режимах. Для проверки данного

предположения была использована методика «Оценка удовлетворенности работой» В.А. Розановой [9]; для учета индивидуальных и социально-психологических особенностей женщин, необходимых для формирования выборки (возраст, семейный статус, наличие детей и их возраст, диагноз ребенка, график работы и др.) – самостоятельно составленная анкета.

Статистический анализ данных по методике «Оценка удовлетворенности работой» В.А. Розановой проводился при помощи критерия U (критерий Манна – Уитни) [5]:  $U_{\text{Эмп}} = 127$ ;  $U_{\text{Кр}} \leq 0,01 = 114$ , при  $p \leq 0,05$ , т.е. различия значимы при уровне значимости  $p \leq 0,05$ .

Полученные данные позволяют сделать вывод о том, что существуют различия в удовлетворенности работой женщин, воспитывающих ребенка с РАС, работающих в различных временных режимах. Женщины, работающие в обычном временном режиме удовлетворены работой, в отличие от женщин, работающих в режиме сменного графика. В связи с тем, что временной фактор оказывает влияние на удовлетворенность работой женщин, его можно включить в описание параметров удовлетворенности работой.

Второй этап осуществлялся в январе 2020 г. нами было проведено исследование субъективного ощущения одиночества у женщин, работающих в режиме сменного графика, воспитывающих ребенка с расстройством аутистического спектра (РАС) [2]. В исследовании приняли участие 30 замужних женщин в возрасте от 33 до 42 лет, воспитывающих ребенка дошкольного возраста с РАС. Выборка была разделена на 2 группы. Первую группу составили женщины, работающие в обычном временном режиме (15 человек); вторую – женщины, работающие в режиме сменного графика (15 человек). Группы уравниены по возрасту и семейному статусу.

В качестве гипотезы исследования было выдвинуто предположение о том, что существуют различия в степени выраженности субъективного ощущения одиночества у женщин, воспитывающих ребенка с РАС, работающих в различных временных режимах. Для проверки данного предположения была использована методика «Диагностика уровня субъективного ощущения одиночества» Д. Рассела и М. Фергюсона [8]; для учета индивидуальных и социально-психологических особенностей женщин, необходимых для формирования выборки (возраст, семейный статус, наличие детей и их возраст, диагноз ребенка, график работы и др.) – самостоятельно составленная анкета.

Статистический анализ данных по методике «Диагностика уровня субъективного ощущения одиночества» Д. Рассела и М. Фергюсона проводился при помощи критерия U (критерий Манна – Уитни) [5]:  $U_{\text{Эмп}} = 42$ ;  $U_{\text{Кр}} = 56$ , при  $p \leq 0,01$ , т.е. различия значимы при уровне значимости  $p \leq 0,01$ .

При проверке гипотезы были выявлены значимые различия по показателям уровня субъективного ощущения одиночества у женщин, воспитывающих ребенка с РАС, работающих в различных временных режимах. У женщин, работающих в

обычном временном режиме степень субъективного ощущения одиночества, ниже, чем у женщин, работающих в режиме сменного графика.

Таким образом, полученные результаты, свидетельствуют о том, что наличие ребенка с особыми потребностями может не влиять на удовлетворенность женщин работой и их субъективное ощущение одиночества, а необычный временной график, в данном случае сменный, может приводить к неудовлетворенности работой и повышению степени субъективного ощущения одиночества у женщин. На основании проведенного эмпирического исследования можно сделать вывод о том, что профессиональное время взаимосвязано с удовлетворенностью в различных жизненных сферах.

### Список литературы

1. Бахтина Н.Н., Касьяненко А.А. Субъективное ощущение одиночества у женщин, воспитывающих детей с расстройством аутистического спектра (РАС) / Рецензируемый научный журнал «Тенденции развития науки и образования». - № 59 (март). – Часть 4. – Самара: Изд. НИЦ «Л-Журнал», 2020. – С. 51-53.
2. Бахтина Н.Н., Касьяненко А.А. Удовлетворенность работой женщин, воспитывающих детей с расстройством аутистического спектра (РАС) / Рецензируемый научный журнал «Тенденции развития науки и образования». - № 53 (август). – Часть 1. – Самара: Изд. НИЦ «Л-Журнал», 2019. – С. 51-53.
3. Белоусова М.В., Прусаков В.Ф., Уткузова М.А. Расстройства аутистического спектра в практике детского врача // ПМ. 2009. №38. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rasstroystva-autisticheskogo-spektra-v-praktike-detskogo-vracha> (дата обращения: 27.08.2019).
4. Гаранина О.А. К проблеме описания временных параметров образа мира профессионалов, работающих в разное время суток // Ученые записки кафедры психологии СМУ / под ред. В.П. Серкина. – Магадан: Кордис, 2003. – Вып. 3. – С. 17 – 21.
5. Ермолаев О.Ю. Математическая статистика для психологов: Учебник / О.Ю. Ермолаев. – 2-е изд., исп. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. – 336 с.
6. Свеницкий А.Л. Краткий психологический словарь. – М.: ТК Велби, Из-во Проспект, 2008. – 512 с.
7. Смирнова А.О. Социальное одиночество: сущность, типы, причины, методы преодоления // Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение». 2010. №3 (46). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnoe-odinochestvo-suschnost-tipy-prichiny-metody-preodoleniya-1> (дата обращения: 14.12.2020).
8. Практическая психодиагностика. / сост. Д.Я. Райгородский. – Самара: Издательский: Дом «БАХРАХ-М», 2001 – 402 с.
9. Розанова В.А. Психология управления. – Москва: Альфа-Пресс, 2008. – 378 с.
10. Шамионов Р.М. Субъективное благополучие личности: психологическая картина и факторы. – Саратов, 2008. – 296 с.

**VOL 5, No 67 (67) (2021)**

**The scientific heritage**

(Budapest, Hungary)

The journal is registered and published in Hungary.

The journal publishes scientific studies, reports and reports about achievements in different scientific fields.

Journal is published in English, Hungarian, Polish, Russian, Ukrainian, German and French.

Articles are accepted each month.

Frequency: 24 issues per year.

Format - A4

**ISSN 9215 — 0365**

All articles are reviewed

Free access to the electronic version of journal

Edition of journal does not carry responsibility for the materials published in a journal.

Sending the article to the editorial the author confirms it's uniqueness and takes full responsibility for possible consequences for breaking copyright laws

**Chief editor:** Biro Krisztian

**Managing editor:** Khavash Bernat

- Gridchina Olga - Ph.D., Head of the Department of Industrial Management and Logistics (Moscow, Russian Federation)
- Singula Aleksandra - Professor, Department of Organization and Management at the University of Zagreb (Zagreb, Croatia)
- Bogdanov Dmitrij - Ph.D., candidate of pedagogical sciences, managing the laboratory (Kiev, Ukraine)
- Chukurov Valeriy - Doctor of Biological Sciences, Head of the Department of Biochemistry of the Faculty of Physics, Mathematics and Natural Sciences (Minsk, Republic of Belarus)
- Torok Dezso - Doctor of Chemistry, professor, Head of the Department of Organic Chemistry (Budapest, Hungary)
- Filipiak Pawel - doctor of political sciences, pro-rector on a management by a property complex and to the public relations (Gdansk, Poland)
- Flater Karl - Doctor of legal sciences, managing the department of theory and history of the state and legal (Koln, Germany)
- Yakushev Vasilii - Candidate of engineering sciences, associate professor of department of higher mathematics (Moscow, Russian Federation)
- Bence Orban - Doctor of sociological sciences, professor of department of philosophy of religion and religious studies (Miskolc, Hungary)
- Feld Ella - Doctor of historical sciences, managing the department of historical informatics, scientific leader of Center of economic history historical faculty (Dresden, Germany)
- Owczarek Zbigniew - Doctor of philological sciences (Warsaw, Poland)
- Shashkov Oleg - Candidate of economic sciences, associate professor of department (St. Petersburg, Russian Federation)

«The scientific heritage»

Editorial board address: Budapest, Kossuth Lajos utca 84,1204

E-mail: [public@tsh-journal.com](mailto:public@tsh-journal.com)

Web: [www.tsh-journal.com](http://www.tsh-journal.com)